

BOLALAR UCHUN
ENSIKLOPEDIYA

GEOGRAFIK KASHFIYOTLAR

·DAVR NASHRIYOTI·
TOSHKENT
2013

MUNDARIJA

Oykumena kengayishining boshlanishi	4
Qadimgi dunyo	6
Buyuk yunon sayyohi.....	6
Pifey va Ultima Tule	8
Buyuk Aleksandr – dunyoni zabt etgan sarkarda	10
Qadimgi Rim. Imperiyaning yaratilishi.....	12
O'rta asrlar.....	14
Vikinglar kashfiyoti: Islandiya.....	14
Vikinglar kashfiyoti: Grenlandiya	16
Amerika ochilishidan ancha oldin.....	18
Marko Poloning sayohati.....	20
Buyuk Ipak yo'li.....	22
Ibn Battutaning sayohati	24
Brazil sirli oroli	26
Afsonaviy orolni izlash	28
Buyuk geografik kashfiyotlar davri	30
Kolumbdan 20 yil avval Amerikaning ochilishi	30
Xristofor Kolumbning G'arbiy Hindistoni	32
Hindistonga dengiz yo'lining ochilishi	34
Britaniya imperiyasining italiyalik asoschisi	36
Amerika nega bunday nomlandi?.....	38
Dunyo bo'ylab birinchi sayohat:	
Tinch okeaniga chiqish	40
Dunyo bo'ylab birinchi sayohat: fojiali yakun	42
Kortes tomonidan Meksikaning zabt etilishi	44
Buyuk imperiyaning qulashi	46
Eldoradoni izlab	48
«Qirolicha qaroqchisi» Dreykning dunyo bo'ylab sayohati	50
Avstraliyaning ochilishi.....	52

Shimoliy Amerikaning inglizlar va fransuzlar o'rtasida
qaytadan taqsimlanishi.....54

Rossiyalik kashfiyotchilar 56

Komandor Bering.....56

Kruzenshternning dunyo bo'ylab sayohati 58

Janubiy materikning kashf etilishi 60

P. P. Semyonov tomonidan

Tyan-Shanning tadqiq etilishi 62

Markaziy Osiyo tadqiqotchisi N. M. Prjevalskiy.....64

XVIII-XIX asrlardagi

g'arbiy yevropalik sayohatchilar 66

Buyuk sayohatchi Jeyms Kuk 66

Aleksandr Gumboldt – sayohatlar ishqibozi 68

Jon Franklinning izsiz yo'qolgan ekspeditsiyasi 70

Hindixitoyning unutilgan ibodatxonalari 72

Devid Livingston –

buyuk Afrika tadqiqotchisi.....74

Qutbni tadqiq qilish 76

Shimoliy-G'arbiy o'tish yo'lini izlash.....76

Shimoliy-Sharqiy o'tish yo'lini izlash 78

Olim va sayyoh Frityof Nansen 80

«Ulkan mix» sari kimo'zar poygasi 82

Aslida Shimoliy qutbni

kim ochgan edi? 84

Shimoliy qutbga Sedovning ekspeditsiya 86

Janubiy qutbning ochilishi 88

Jasur dengizchilar avlodi 90

Sayyoradagi so'nggi oq dog'lar 92

Ko'rsatkich 94

Oykumena kengayishining boshlanishi

Qadimgi yunonlar sayyoramizning ularga ma'lum bo'lgan qismini «oykumena» deb atashgan. Yunon tilida bu so'z odamlar yashaydigan, aholisi bor joy degan ma'noni anglatadi. **Bizning davrimizga kelib, bizni o'rab turgan dunyoning o'zlashtirilgan va odamlar istiqomat qiladigan qismi oykumena deb ataladi.**

Qadim zamonlardayoq odamlar yonma-yon joylashgan yerlar haqida ko'proq narsalarni bilishga, mahsulotlar va buyumlarni ayirboshlash uchun savdo yo'llari ochishga intilishgan. Qadimgi misrliklar bundan 5 ming yil ilgari Afrika bo'ylab sayohat qilganlar. Miloddan avvalgi III ming yillik o'rtalarida ular O'rta Yer dengiziga chiqib, u orqali boshqa mamlakatlardan mahsulotlarni olib kelishni boshlaganlar.

Miloddan avvalgi II ming yillikda O'rta Yer dengizining sharqiy qirg'oqlarida yashagan **finikiyaliklar** dengiz kengliklarini o'zlashtirishga kirishganlar: ular Kiprda bir nechta koloniyaga asos solishgan, Kichik Osiyoni janub tomondan aylanib o'tganlar, Bolqon, Apennin va Pireney yarim orollariga suzib borganlar, Sitsiliya, Sardiniya va boshqa orollarni kashf qilganlar. Ularning kemalari Misrga yog'och-taxta, vino, zay-

Qadimgi rasmda sayyoh Yer qirrasiga nazar solishga urinmoqda

tun moyi, qullar va boshqa yuklarni yetkazib berib turgan. Miloddan avvalgi VII asrda ular Afrikani aylanib o'tganlar. Afrika qirg'oqlari bo'ylab suzgan finikiyaliklar qulay hamda keng ko'rfazni topishgan va u yerda Karfagenga asos solishgan, keyinchalik bu yer antik O'rta Yer dengizi mamlakatlari o'rtasidagi eng yirik port-shaharlardan biriga aylangan. Ehtimol, aynan finikiyaliklar ilk bor Ispaniya va Afrika orasidagi ikkala tomonidan ham Gibraltar va Seutning o'tkir cho'qqilardan iborat qoyalari bo'y chozgan tor bo'g'oz orqali Atlantika okeaniga chiqishib muhim kashfiyotni amalga oshirgandirlar. Boshqa taxminlarga ko'ra esa bu yo'lni birinchi bo'lib Krit oroli aholisi ochgan.

Mesopotamiyalik **shumerlar** miloddan avvalgi III ming yillikda Arabiston atrofida dengiz ekspeditsiyalarini amalga oshirishgan. Shumerlarning qo'shnisi, **elamitlar** esa ularni o'rab turgan tog'larni oshib o'tib, ulardan uzoqda joylashgan Kaspiy dengizi qirg'oqlariga chiqdilar.

Odatda **biz oykumena to'g'risida Sharqiy O'rta Yer dengizidagi sivilizatsiya beshigidan boshlab ma'lumotlarga egamiz**, shu sababli hattoki Yevropaning ochilishi ham birdaniga bo'lmagan deb hisoblanadi. Yevropa miloddan oldingi XVI asrda kritiklar tomonidan ochilgan (Krit – qadimiy madaniyat o'choqlaridan biri).

Finikiyaliklarning dengiz sayohatlari haritasi

Odamlar birinchi navbatda daryolarning atrofidagi hosildor yerlarni o'zlashtirishgan. Daryo qabilalar o'rtasida aloqa o'rnatish uchun qulay yo'l bo'lgan. Dengiz orqali suzish boshlanganidan keyin yangi yerlarni ochish sur'atlari tezlashgan.

Qadimgi dunyo

Yunonlarning axey qabilasi geografik kashfiyotlari bilan dovruq taratgan: ular O'rta Yer dengizidan Qora dengizga suzib o'tishgan. Finikiyaliklar Yevropani o'rab turgan Atlantika okeani qirg'oqlarini tadqiq qilishgan. Hindlar Hind-Ganga tekisligini o'zlashtirib bo'lishgach, Arab dengizi qirg'oqlariga va Himolay tog'igacha yetib borishgan. Buyuk Xitoyda vujudga kelgan sivilizatsiya Tinch okeani qirg'oqlaridan Tibet tog'liklariga qadar yetib bordi. Miloddan avvalgi V asrda Qadimgi Yunonistonda geografiya fani paydo bo'ldi.

Buyuk yunon sayyohi

Birdaniga ikkita fan – geografiya va tarix fanlari asoschisi deb hisoblanadigan, millati grek bo'lgan Gerodot (miloddan avvalgi 490 va 480-yillar orasida tug'ilgan va miloddan avvalgi taxminan 425-yilda vafot etgan) asli Kichik Osiyolik bo'lgan. U Kichik Osiyo bo'ylab sayohat qilgan, Babil, Finikiya, Misr, Kirena, Yunonistonning turli shaharlari, Qora dengiz qirg'oqlarini borib ko'rgan. Uzoq vaqt Afinada istiqomat qilgan.

Misr piramidalari

Gerodot asarlari – Qadimgi dunyo haqidagi haqiqiy ensiklopediyadir. Umrining undan ham ko'p qismini jahongashtalik bilan o'tkazgan boshqa bir odamni topish mushkul. Qiziquv-chanligi va halolligi Gerodotni ishonchli kuzatuvchiga aylantirdi, u yodgorliklar va hududlarning o'ziga xos tomonlarini aniq va lo'nda qilib ta'riflab berdi.

Gerodotning asarlarida Misrning geografiyasi, uning dini va arxitekturasi, qonunlari va urf-odatlari to'g'risidagi hikoyalar bor. Gerodot birinchi bo'lib ajoyib Misr ehromlarini ta'riflab berdi, bu paytda ehromlar bunyod etilganiga 2 ming yildan ortiq vaqt o'tgan edi. U o'z hikoyalarida Liviya haqida shunday yozadi: «Uning qirg'oqlarida odamlar istiqomat qiladi, undan uzoqroqda esa – yovvoyi hayvonlar dunyosi, undan keyin esa poyoni yo'q quruq va jonsiz qumliklar boshlanadi». Bobil haqida esa shunday jumlar bor: «U shunchalar go'zal va ulug'vorki, butun dunyoda unga teng keladigan shahar topilmaydi».

Gerodot Ukraina cho'llarida yashagan sirli ko'chmanchi-**skiflar** haqida qiziq ma'lumotlar qoldirgan. «Chavandoz skiflar – mahoratli kamanchilardir, ular ot qo'yib borayotib ham marraga aniq uradilar, ularning aravasi esa uy o'rnini o'taydi», – deb yozadi u. Uning asarlari – yer yuzidan allaqachonlar yo'q bo'lib ketgan xalq to'g'risida ishonchli ma'lumotlarni beruvchi muhim asosdir, bizning davrga kelib ular tarixiy manbalar orqali o'z tasdig'ini topmoqda.

Bobil tuzilgan dunyo haritasi: Furot daryosi; shaharlar doirachalar bilan belgilangan

«Men Misr haqidagi hikoyalarimni davom ettiraman, axir dunyoning boshqa hech bir yerida bunchalik ko'p mo'jiza topolmaysiz, bu yerda ta'rifiga til ojiz xazinalarning son-sanog'i yo'q», – deb yozgan edi Gerodot.

Pifey va Ultima Tule

Greklar qadimdan dengizlarda kezganlar. Kashfiyotlarning ko'p qismini ular O'rta Yer dengizida ochganlar, Yevropaning g'arbiy qirg'oqlarini ham aynan ular birinchi bo'lib suzib o'tganlar.

Miloddan avvalgi I ming yillikning o'rtalaridayoq greklar nafaqat Egey va Adriatika, Ionika, Tirren, Liguriy va boshqa O'rta Yer dengiziga taalluqli dengizlarni yaxshi bilishardi, balki ular Qora dengizga ham chiqishga ulgurishgan edi. Ular Qrimda (Xersones va Pantikapey), Azov dengizining shimoliy qirg'oqlarida (Tanais) va boshqa koloniyalarga asos solishgan.

*Qutb yog'dusi.
U haqda birinchi
bo'lib Pifey yozib
qoldirgan edi*

Tarixdagi eng hayratlanarli sayohatlardan biri Massaliyalik (Marsel) grek Pifeyning Miloddan avvalgi 350–320-yillarda shimol tomoniga qarab kema-dagi sirli safaridir. Bu sayohatchi va geograf «Okeanlar haqida» va «Yer ta'rifi» traktatlarini yaratgan. Ular bizgacha yetib kelmagan bo'lsada, biroq boshqa olimlar tomonidan bayon etilgan holda bizga ma'lum.

Pifey yaxshigina astronom ham bo'lgan, osmon jismlarini yaxshi bilishi unga turgan joyini aniqlashiga yordam bergan. Shimoliy Yevropa qirg'oqlari bo'ylab uzoq vaqt suzib yurgan vaqtida u shimoliy suv ko'tarilishini kuzatgan va keyinchalik uni o'z asarlarida ta'riflab ber-

Antik olimlar (masalan, Strabon) Pifeyning yozganlariga shubha bilan qarashgan; ular Pifeyning qutb kuni (qutb doirasi sirtidagi kengliklarda yilning quyosh botmaydigan qismi), qutb yog'dusi va mangu muzliklar haqidagi hikoyalariga ishonishmagan.

gan. Bretani qirg'oqlarini tadqiq etib bo'lgan Pifey La-Manshni kesib o'tib, Kornuolla qirg'oqlariga yetib kelgan. Bu yerda qalay qazib chiqaruvchi konchilar bilan do'stlashgan. Pifey bu yerdagi mahalliy tub **aholining urf-odatlarini** o'rgangan, shu sababli u birinchi etnograf-lardan hisoblanadi.

Keyin u Britaniya atrofini aylanib suzib o'tgan va uni uchburchak orol sifatida ta'riflagan. Pifey Britaniyadan shimolda **sirli Tule oroli** joylashgan deb hikoya qilgan. Bu orolning joylashgan o'rni haqidagi bahslar ko'p asrlar davom etdi, uning nomi adabiyot olamiga dunyoning eng chekka nuqtasi sifatida kirdi, shundan buyon Ultima Tule so'zi «dunyo-ni narigi chekkasi» ma'nosini anglatadi. Biroq Pifey tomonidan ta'rif berilgan orolning o'zi topilmadi.

Kornuolla qirg'oqlari. Miloddan avvalgi V asrda bu yerdan Pifey suzib o'tgan

Buyuk Aleksandr – dunyoni zabt etgan sarkarda

Aleksandr (Iskandar Maqduniy) (e.a. 356–323-y.) – mag'lubiyat nimaligini bilmagan buyuk sarkarda har doim oddiy jangchi singari birinchi qatorda turib jang qilardi. O'z davlati chegaralarini kengaytirib u yevropaliklarga notanish yerlarni ochgan. O'n yilga yaqin vaqt mobaynida Aleksandr yer yuzining o'sha vaqtda ma'lum bo'lgan qismining yarmini bosib olgan va o'tmishdagi eng katta davlatga asos solgan. Uning harbiy yurishlari tufayli **yunon madaniyati** uzoq-uzoqlarga tarqaldi.

Buyuk faylasuf **Aristotel** bo'lg'usi sarkardaga dunyo ilmidan saboq bergan bo'lsa, harbiy tayyorgarlikni u o'z otasi Filipp II rahbarligida o'tagan. Aleksandr o'z tengqurlaridan ancha ilgari otda yurishni o'rgangan, qilichbozlikda unga teng keladigani bo'lmagan. Miloddan avvalgi 338-yilda Xeroneyda bo'lib o'tgan jangda u ilk marta o'zining jasorati va harbiy salohiyatini namoyish etdi. Bu jangda Makedoniya Yunonistonni batamom zabt etdi.

*Forslar va hindlar
Maqduniy armiyasiga
qarshi kurashda harbiy
fillarni ishga soldilar*

Aleksandr otasining o'limidan so'ng 20 yoshida taxtga o'tirdi. Uni ancha ilgari tayyorgarlik ko'rilayotgan greklarning fors-larga qarshi harbiy yurishiga sarkarda etib tayinlashdi. Fors qo'shinlari son jihatidan Aleksandr qo'shinidan ikki barobarga ko'p bo'lsada, biroq har bir jangda uning qo'li baland kelardi. Orqa tomonidan xavfsizlikni ta'minlash uchun u Finikiyaning asosiy bandargohlari – Sidon, Bibl va Tirni bosib oldi. So'ngra u Misrni zabt etdi va u yerda **Aleksandriya** shahriga asos soldi.

Aleksandr boshchiligidagi qo'shin Qadimgi dunyoning eng yirik shahri bo'lgan **Bobil**ga bostirib kirdi. Babil kohinlari Aleksandrni Babil va dunyoning to'rt tarafiga shoh deb e'lon qildilar. Shundan keyin Aleksandr qo'shini bilan yevropaliklar uchun noma'lum bo'lgan Markaziy Osiyoga yurish boshladi. Janglar **Baqtriya** va **Sug'diyonada** (hozirgi Afg'oniston, Tojikiston va O'zbekiston) olib borildi.

Keyin buyuk sarkarda afsonaviy Hindistonga yo'l oldi va kemalarda Hind daryosi bo'ylab suzib borib, okeanga tushdi. Aleksandr o'z maqsadiga yetdi va Yerning oxiriga yetib bordi! Axir uning ustoz Aristotel unga butun Yer yuzini Buyuk Okean yuvib turadi deb aytgan edida. Shundan keyin Aleksandr Babilga qaytdi va Arabistonga qarshi yurish uchun tayyorlana boshladi, biroq u kutilmaganda kasallikka uchradi va vafot etdi.

Aleksandr o'z davridagi eng katta imperiyani yaratdi

Aleksandr tug'ilishidan biroz oldin uning onasi tush ko'radi, tushida uni yashin uradi va undan taralgan alanga tillari har tomonga tarqaladi. Tushni ta'bir qiluvchilar bu tushga shunday izoh beradilar: u o'g'il tug'adi, bu o'g'il ulg'ayib butun dunyoni zabt etadi.

Qadimgi Rim. Imperiyaning yaratilishi

Greklar singari ulardan keyin rimliklar ham o'ykumenani kengaytirishga intilganlar. Ular Markaziy, G'arbiy Yevropani, hozirda Britaniya orollari deb ataladigan orollarni, butun Pireniya yarim orolini, Sharqiy Yevropaning bir qismini, shuningdek Osiyo va Afrikaning ancha-gina katta hududini bosib olishdi.

Rimning yettita tepaligi ko'rsatilgan qadimgi rejasi

Miloddan avvalgi III-asr oxirlariga borib Finikiyaliklarning Afrikadagi tayanchi – Karfagen quladi va **Rim** G'arbiy O'rta Yer dengizidagi eng kuchli davlatga aylandi. Rimliklar Karfagenga tegishli bo'lgan Sardinia va Korsika orollarini bosib oldilar va ularni Sitsiliya bilan birgalikda Rimning viloyatiga aylantirdilar. Miloddan avvalgi II-asr boshlarida rimliklar Iberiy yarim orolining markaziy viloyatlarini o'zlariga bo'ysundirishga muvaffaq bo'ldilar, bosib olingan hududlarda ikkita viloyat – Yaqin va Uzoq Ispaniya tashkil etildi. Tez orada Rim Bolqon davlatlarini tor-mor qilib, Sharqiy O'rta Yer dengizidagi kuchli davlatga aylandi.

Miloddan avvalgi II asr o'rtalarida Makedoniya ham Rim viloyatiga aylantirildi. Afina va Spartadan tashqari Yunonistonning barcha shaharlari ham Rim noiblariga qaram bo'lib qoldilar. Karfagen hududida Afrika viloyati tuzildi, Pergam podshohligi Rimning Osiyodagi viloyatiga aylandi. Rim Kichik Osiyo va Kiprning kattagina qismini o'ziga bo'ysundirdi, Armaniston miloddan avvalgi 66-yilda, Bosfor davlati miloddan avvalgi 63-yilda unga qaram ekanligini tan oldi. Miloddan avvalgi 67–66-yillarda rimliklar Kritni ishg'ol qildilar, miloddan avvalgi

Bir kuni Gerkules ibodatxonasida Aleksandr Maq-duniyning haykalini ko'rib qolgan Yuliy Sezar og'ir xo'rsindi, u o'zidan norozi edi: axir u 33 ga kirdi, bu yoshida Aleksandr dunyoni zabt etib bo'lgandi.

64-yilda Selevkidlar davlatiga barham berib, Suriya va Falastin hududida Suriya viloyati tuzildi, miloddan avvalgi 63-yilda Iudeya zabt etildi.

Miloddan avvalgi I asr o'rtalarida Rim imperatori **Yuliy Sezar** Galliydan tortib Reyngacha bo'lgan barcha hududni bosib oldi. Sezar Numidiy shohi Katta Yubuni tor-mor qilib, uning yerlarini Rim davlatiga qo'shib oldi. Miloddan avvalgi 30-yilda Misr bosib olindi. Shunday qilib, miloddan avvalgi III–I asrlardagi harbiy yurishlar natijasida Rim dunyodagi eng katta hukmron davlatga, O'rta Yer dengizi esa «Rimning ichidagi ko'l»ga aylandi.

Rim milodiy IV asrda. Rim imperiyasining qulashi V-asr oxirlarida boshlangan edi

O'rta asrlar

O'rta asrlarda Yevropa davlatlarining shakllanishi, ularda chegaralarni belgilash jarayoni bo'lib o'tdi. Hukmdorlar o'zlariga qaram yerlarni kengaytirish va mustahkamlashga intildilar. Jangchilar va savdogarlar tomonidan amalga oshirilgan geografik kashfiyotlar yangi yerlarni o'zlashtirish yoki o'zaro foydali yangi savdo aloqalarini yo'lga qo'yishga zamin yaratardi.

Vikinglar kashfiyoti: Islandiya

Milodiy 1-ming yillikning oxiriga kelib Yevropa aholisi tez ko'paya boshladi. Yevropaning shimolida yashaydigan **skandinaviyaliklar**ga qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanishlari uchun yaroqli yer kamlik qila boshladi, borida ham tuproq tezda oriqlab, kamhosil bo'lib qolardi. Ba'zi bir dengizchilar dengiz qaroqchiligini o'zlariga kasb qilib olib – **vikinglarga** aylandilar. Vikinglarning, ularni **normannlar** deb ham atashardi («shimoliy odamlar» ma'nosini anglatadi),

Vikinglar kemasi

Vikinglarning Islandiyadagi uylari

talonchilik hujumlari Britaniya, Irlandiya va Shimoliy hamda G'arbiy Yevropaning qirg'ocqbo'yi mamlakatlari aholisini dahshatga solardi. Viking-larning qurollari asosan qlich, harbiy bolta, kamon va nayzalardan iborat bo'lardi.

Keyinchalik **Islandiya** deb nom olgan orolni birinchi bo'lib 867-yilda vikinglar topishgan. Bu shunday bo'lgan edi: bir kuni ularning yo'l boshchilaridan biri **Naddod** o'z qo'shini bilan Norvegiyadan o'zining Farer orolidagi yerlariga qaytib kelayotib kuchli po'rtanaga duch keladi. Po'rtana uning kemasini shimoliy-g'arb yo'nalishida uzoq-uzoqlarga uloqtiradi, bu yerdan u uzoqdan qorli tog'lar bilan qoplangan yerlarni ko'radi. IX asr oxirida norvegeyaliklar **Gardar** boshchiligida bu orolga yetib kelganlarida, u bo'sh emas edi, biroq mahalliy qabila tezgina bu yerni tark etdi.

Islandiyaga ko'chib kelgan urishqoq vikinglar o'zaro munosabatda bir-birlariga takalluf qilib o'tirmasdilar, shu sababli ular bir-birlarini o'ldirib qo'ymasliklari uchun anchagina qattiq qonunlar qabul qilishga to'g'ri keldi.

Shimoliy-Garbiy Yevropaning beshta davlati – Finlandiya, Shvetsiya, Norvegiya, Daniya va Islandiya – Skandinaviya mamlakatlari deb ataladi. Skandinaviyaliklar azaldan mohir va dovyurak dengizchilar bo'lishgan.

Vikinglar kashfiyoti: Grenlandiya

Vikinglardan biri **Erik Sariq** qotilligi uchun Islandiyadan surgun qilingan edi. Bir necha hafta kemada xavf-xatarlarga to'la suzishdan so'ng u va uning sheriklari qalin tuman bilan qoplangan yerni ko'rib qolishadi. Ularni zimiston va xilvat qirg'oq qarshi oldi, qirg'oq ortida ulkan muzliklar qalashib yotardi. Dengiz sayyohlari qirg'oq bo'ylab janub tomonga suzdilar va orolning janubiy chegarasiga yetib borish uchun 600 km dan ortiq yo'l bosib, shu yerda manzil qurdilar. Ular bu yerda turar joy izlari, qayiqlarning qoldiqlari va tosh qurollarni topdilar. Orolning eng janubida qishni o'tkazgan vikinglar bahorda g'arbiy qirg'oqni ko'zdan kechirish uchun yo'lga chiqdilar. 983-yilda Erik yangi yerga 500 ga yaqin kishi mol-mulki va uy hayvonlari bilan joylashtirilgan 25 ta kemadan iborat butun boshli flotiliyani olib keladi. Tez orada janubiy va g'arbiy qirg'oqda odamlar muqim yashaydigan bir necha qishloq paydo bo'ldi. Ular dengiz hayvonlari, birinchi navbatda qirg'oqbo'yi atrofida juda ko'p uchraydigan, shu sababli Grenlandiya kitlari nomini olgan kitlarni ovlash bilan shug'ullanishgan. Ular Islandiyaga va hatto Norvegiyaga mo'yna, gaga (qimmatbaho parli o'rdak) pari, kit mo'yi, morjning

Vikinglarning safar haritasi

qoziq tishlari, dengiz hayvonlarining terisini jo'natib, ulardan non, temir buyumlar, qurilish materiallari, shu jumladan yog'och-taxta olishgan. Grenlandiyaning past bo'lyi daraxtlari faqatgina o'tinga yarardi. O'rmonlar Laborador yarim orolidagina mavjud bo'lib, iqlimi og'ir bo'lganligi uchun u yerga suzib borish juda xavfli edi.

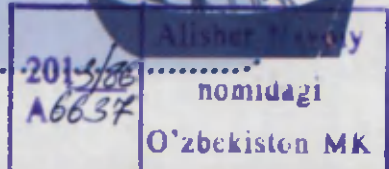
XIII asrga borib orolning aholisi 5 mingga yetdi, bu yerda yuzga yaqin kichik qishloqlar paydo bo'ldi. Biroq oradan 200 yil o'tib uning aholisi keskin kamayib ketdi. Bunga nafaqat «kichik muz davri» deb ataladigan havoning sovub ketish davri sabab bo'ldi, balki grenlandiyaliklarning o'z mustaqilligini yo'qotgan Islandiya bilan savdo aloqalarining buzilishi ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. XVIII asrda bu yerga yangi kolonistlar (daniyaliklar) kelishdi va faqatgina eskimoslarni uchratishdi. Normannlar yashagan qishloqlar harobaga aylanib bo'lgan edi. XXI asr boshiga kelib bu yerda 58 ming odam istiqomat qiladi.

Knorr – normannlarning yuk kemasi

Grenlandiyani tadqiq qilish – xavfli ish, buning uchun ko'p qurbonliklar qilishga to'g'ri keladi. Misol uchun aynan shu yerda 1930-yilda nemis geofizigi **Alfred Vegener** halok bo'lgan. Vegener – uch marta Grenlandiyaga uyushtirilgan ekspeditsiyada ishtirok etgan. Bu ekspeditsiyalarning barchasi o'ta xavfli bo'lgan va olimni mahalliy aholi-eskimoslar bir necha bor falokatdan qutqarib qolishgan.

«Grenlandiya» so'zi «yasxil mamlakat» deb tarjima qilinadi. Unga bu nomni uni kashf etgan kishilar berishgan. Aslida butun Grenlandiya qalin muz qoplami bilan qoplangan. O'simliklar bu yerda juda kam uchraydi.

Amerika ochilishidan ancha oldin

Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad **Al-Beruniy** 973-yilda tavallud topgan. Ulug' o'zbek mutafakkir olimi, o'rta asrning buyuk daholaridan. O'z zamonasining hamma fanlarini, birinchi navbatda astronomiya, fizika, matematika, ilohiyot va mineralogiya fanlarini puxta egallagan va bu fanlarning rivojiga ulkan hissa qo'shgan. Uning nasl-nasabida «berun» so'zi «tashqi shahar», «Beruniy» esa «tashqi shaharda yashovchi kishi» ma'nosini bildiradi. U 22 yoshida vatanini tashlab chiqib ketishga majbur bo'ladi. Qadimgi Ray, Jurjon shaharlarida yashaydi. Qunt va matonat bilan turli xalqlar tarixi, madaniyati va tillarini o'rganadi. Shu yillarda «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarini yozadi. 1005-yilda Xorazmga qaytadi va Ma'mun akademiyasida faoliyat olib boradi.

Abu Rayhon Beruniy

Al-Beruniy osmon yoritqichlarining harakat trayektoriyasi va shakli ellipsoid ekanligi haqida birinchi bo'lib fikr yuritgan olimlardan. Beruniyning bu bashorati ancha keyin Kepler kashfiyotlarini ma'lum darajada oldindan aytish edi. U o'z asarlarida ayrim hodisalar to'g'risida

Abu Rayhon Beruniy mineralogiya, matematika, geografiya, geodeziya, geologiya, dorishunoslik, meteorologiya, fizika, biologiya sohalarida asarlar yozib qoldirgan.

ham yozgan. Masalan u birinchi bo'lib Quyosh tojini tushuntirishda qiziqarli xulosalarga kelgan. U astronomiya sohasida ham katta natijalarga erishgan. Beruniy 1029 ta yulduzning koordinatalari va yulduz kattaliklari qayd etilgan **yulduzlar jadvalini** tuzgan.

Tasviriy geografiya sohasida Beruniy o'zigacha mavjud ma'lumotlarni umumlashtirib, o'ziga zamondosh bo'lgan sayyoh va savdogarlar to'plagan ma'lumotlar bilan boyitadi. U qoldirgan ma'lumotlar Sharq adabiyotidagi geografiya masalalarini yoritishdagi birinchi manba hisoblanadi.

Tarixda Amerika qit'asini 1492-yilda Xristofor Kolumb kashf etganligi qayd qilingan. Ammo bu borada Beruniyning ilmiy farazi mavjudligi ham ma'lum. Olim o'zining «Hindiston» asarida Dunyoning g'arbiy qismida yaxlit bir quruqlikning, keyinchalik Amerika deb nomlangan qit'aning mavjudligini yevropalik olimlardan 450 yilcha oldin taxmin qilib yozgan. Uning bu fikri XV–XVI asrlarda o'z tasdig'ini topdi. U joylarning geografik uzoqligi va kengligini aniqlashning yangi usullarini topdi. Dunyoning o'lchamlari haqidagi ma'lumotlari hozirgi zamon ma'lumotlariga juda yaqin.

Beruniy ta'rifi bo'yicha tuzilgan dunyo haritasi va asl manba

Marko Poloning sayohati

Venetsiyalik **Marko Polo** (taxminan 1254–1324-yillar) o'sha vaqtlarda unchalik ma'lum bo'lmagan Osiyo bo'ylab sayr qilgan birinchi sayyohdir. U sharq davlatlari va xalqlarini aniq va batafsil ta'riflab bergan hamda Yevropa uchun sirli **Xitoy**ni ochgan.

Marko Poloning otasi va amakisi savdogar bo'lib, Sharqda savdosotiq bilan shug'ullanishgan. Ular ko'p yillar Chingizxonning nabirasi Xubilay xonga xizmat qilishgan. 1270-yilda ular Venetsiyaga qaytib kelishgan, biroq birmuncha vaqt o'tib Eron orqali Mog'uliston imperiyasiga va **Oltin O'rdaga** qarab yo'l olishgan, bu safar ular o'n yetti yashar Markoni ham o'zlari bilan olib ketishgan. 1271–1275-yillarda ular dengiz orqali Kichik Osiyoning janubiy-sharqiy qirg'oqlariga chiqishgan, u yerdan quruqlik orqali Xitoyga (Arman tog'lari, Mesopatamiya, Eron tog'lari, Pomir va Qoshg'ar orqali) borishgan. Xitoyda Polo Xubilay xonga yoqib qolgan va unga 15 yil xizmat qilib, yaxshi martabalarga erishgan, xizmat davomida u mamlakatning turli viloyatlariga tashrif buyurgan. U mamlakatni boshqarish qanchalik murakkab ekanligiga ishonch hosil qilgan, masalan uning pochta tizimi shunchalik samaradorli ediki, imperiyaning turli burchaklaridan xabarlar atigi bir necha soat ichida poytaxtga yetib kelardi (300 ming ot pochta xizmatini amalga oshirardi).

Venetsiya. Marko Poloning Osiyoga safari shu yerdan boshlangan

*Marko Polo
buyuk xon saroyida
10 yildan ortiq
xizmat qildi*

1295-yilda Venetsiyaga qaytgan Marko Polo Genuya bilan bo'lgan to'qnashuvda ishtirok etadi va 1297-yilda asirga tushadi. Qamoqda o'tirgan vaqtida u hamxonasiga o'z sayohati haqida gapirib berib yozdiradi. «**Marko Polo kitobi**» (1298) – Armaniston, Gruziya, Eron, Xitoy, Mog'uliston, Hindiston, Indoneziya va boshqa mamlakatlar geografiyasi, etnografiyasi va tarixi haqidagi ma'lumotlar bo'yicha qimmatli manba hisoblanadi. Kitobdan shuningdek xalq rivoyatlari, afsonalari va ertaklari ham o'rin olgan.

Bu kitob juda mashhur bo'lib ketdi va XIV–XVI asrlardagi dengizchilar, harita tuzuvchilar, yozuvchilarga katta ta'sir ko'rsatdi. Xristofor Kolumb Amerikaga birinchi bor suzganida bu kitob unga juda qo'l keladi deb hisoblab uni o'zi bilan olib ketdi.

Marko Polo fors tilini (o'sha vaqtdagi xalqaro aloqa tili) bilardi, Xitoyda yashab mongol tilini (o'sha davrda Xitoydagi ma'muriy til) o'rgandi, biroq xitoy tilini o'rganishga zarurat sezmedi.

Buyuk Ipak yo'li

Buyuk Ipak yo'li hech qachon yagona bir yo'ldan iborat bo'lmagan. Uning tarkibiga tog' dovonlari orqali otgan, cho'llarni aylanib o'tgan turli yo'nalishdagi bir necha karvon yo'llari tarmog'i kirgan.

Ipak yo'li Xitoyning qadimiy poytaxti – Chanandan (Chang'An) boshlanib, shimoliy Tyan-Shan yoqalab Dunxuuga – Buyuk Xitoy devori atrofidagi shaharga qarab ketgan. Shu yerga kelganda yo'l Takla-Makan cho'lini shimoldan va janubdan aylanib o'tadigan bir necha tarmoqlarga bo'linib ketgan. Shimoliy yo'l Turfan orqali Ili daryosi vodiysiga chiqqan. O'rtadagi yo'l So'g'diyonaga olib borgan, janub tomondagisi esa – Baqtriyaga yo'nalgan. Tyan-Shandan oshib o'tgan karvon yo'l **Samarqand, Buxoro, Xorazm**ga, undan esa Kaspiy dengizi qirg'oqlariga yetib kelar edi. Janubiy yo'l ikkiga bo'linib ketgan, ularning biri Hindistonga boshlasa, ikkinchisi – g'arbga, Parfiya, Fors, Mesopatamiya, Bog'dod, Damashq orqali O'rta Yer dengiziga chiqqan.

Buyuk Ipak Yo'li yo'nalishlari

*Xitoy savdogarlari
Buxoro bozorida*

Miloddan avvalgi III asrga qadar Yevrosiyodagi to'rtta – Rim (O'рта Yer dengizi), Parfiya (Yaqin Sharq), Qushon (Hindiston, Afg'oniston, O'рта Osiyo) va Xan (Xitoy) imperiyalari tomonidan nazorat qilingan. Garchi ular o'rtasida savdo yo'lining muhim nuqtalarini izmida tutib turish uchun doimiy kurash olib borilgan bo'lsada, umuman olganda bu to'rtlik karvon yo'llaridagi barqarorlikni ta'minlashga muvaffaq bo'lgan.

Vaqt o'tib ularning o'rnini o'рта asr imperiyalari egalladi, ipak yo'li tarixida shunday qisqa davrlar ham bo'ldiki, bu paytda u deyarli bitta davlat tomonidan nazorat qilib turildi: VI asrning oxirlarida **Turk hoqonligi**, XIII asrning ikkinchi choragida – **Chingizxon imperiyasi** tomonidan, XIV asrning so'nggi 30 yilida esa **Amir Temur imperiyasi** tomonidan nazorat qilindi. Biroq yo'l juda uzun masofani o'z ichiga olganligidan uni bitta yagona davlat tomonidan nazorat qilish o'ta qiyin edi, axir bu yo'l amalda Tinch okeandan Atlantika okeanigacha cho'zilib ketgan transkontinental yo'l edi!

«Buyuk Ipak yo'li» tushunchasi o'sha paytda juda qimmatli hisoblangan mol – ikkita turli dunyo: G'arb va Sharqni bir-biriga tanishtirgan ipak bilan bog'liq. Ilk marotaba bu termini 1877-yilda nemis olimi Ferdinand Rixtgofer o'zining «Xitoy» deb nomlangan ilmiy asarida ishlatgan.

Ibn Battutaning sayohati

Ibn Battuta (1304–1377) mamlakatma-mamlakat kezib yuradigan savdogar va hormas-tolmas sayohatchi edi.

O'ttiz yil davomida u Atlantika okeani qirg'oqlarida joylashgan o'z yurti **Tanjer**dan (Marokko) **Eron va Xitoygacha**, **Qizil dengizdan Zanzibargacha** va **Ispaniya**dan Sahroyi Kabirning markaziy viloyatlarigacha bo'lgan ulkan hududlarni o'rgandi. O'zining sarguzashtlarga boy hayoti mobaynida Ibn Battuta necha martalab kema halokatiga uchrab omon qoldi, Arabistonni ziyorat qildi, **Dehlida (Hindiston)** shafqatsiz sulton saroyida maslahatchi bo'ldi va hatto **Maldiv orollaridagi** qabilaga yo'l boshchilik ham qildi.

Yigirma yoshida u o'z davrining aksariyat o'qimishli arablari singari **Makkani** (Saudiya Arabistonining g'arbida joylashgan shahar) ziyorat qilish uchun yo'l oladi, bu uning birinchi sayohati edi. Sharqiy Afrikaga qilgan safari ham unda katta taassurot qoldirdi. Eron, Suriya va Kichik Osiyo bo'ylab kezib chiqqan Ibn Battuta Qora dengizni kesib o'tib, quruqlik orqali Volgaga yetib bordi. Ibn Battuta **Volga bo'ylab Kamaning** quyilish joyigacha ko'tarildi, bu yerdagi Bolgar shahrida **Oltin O'rdaning** muhim savdo markazi joylashgan edi. Uddaburon savdogarga «zulmat mamlakatida» mo'yna bilan

Ibn Battuta

«Ibn Battutaning sayohatlari haqida»gi kitob XIV asrda paydo bo'ladi va ko'plab tillarga tarjima qilinadi. Unda muallifning Yevropa, Osiyo va Afrika bo'ylab ko'p sonli sayohatlari ishonchli tarzda tavsiflab berilgan...

savdo qilish juda xavfli va unchalik ham foyda keltirmaydigan ish bo'lib tuyuladi va shimolga qarab yurishni to'xtatadi.

Keyingi yillarda Ibn Battuta O'rta Osiyo va Hindistonga safar qiladi. Hindistonda u sakkiz yil bo'ladi. 1342-yilda hind sultoni uni Xitoyga yuboradi, biroq bu safar amalga oshmaydi. Keyinchalik Maldiv orollari hokimida xizmat qilib bo'lganidan so'ng u Seylonga tashrif buyuradi va nihoyat Xitoyga yetib boradi.

1349-yilda Ibn Battuta Seylon, Arabiston va Misr orqali vataniga qaytadi, biroq bu bilan uning sayohati tugamaydi. Ispaniyaga tashrif buyurganidan so'ng u yana Afrikaga, sirli shahar **Timbuktuga** (Mali) jo'naydi. U 1352-yilda yo'lga chiqadi. Bu uning eng yirik ekspeditsiyasi edi. Maliga yo'l olgan Ibn Battuta Sahroyi Kabir cho'llarini kesib o'tadi. Yo'l juda qiyin bo'lib chiqdi, sahro qaroqchilar bilan to'lib toshgandi, shu sababli sayohatchi karvonga qo'shilib oladi. Karvon birinchi marta Tagazda qo'nib o'tadi. Battutaaning guvohlik berishicha u yerdagi barcha uylar tuzdan va tuya terisidan qilingan edi. Sayohatchilar o'zlari bilan o'n kunga yetgulik suv olvoladilar: Tasaraligacha shuncha kun yo'l yurilishi kerak edi. So'ngra esa yangi zaxiralar bilan Valataga yetib olishadi.

Battuta Maliga yetib keladi, so'ngra Niger daryosigacha boradi. Yo'l juda xatarli edi, biroq Ibn Battuta Malining boy Timbuktu shahriga borib yetadi va imperator Sulay-monning saroyida bo'ladi.

Ibn Battuta ellikka kiringandan so'ng tug'ilib o'sgan shahri Tanjerga qaytib keladi va o'zining ajoyib sayohatlari hamda sarguzashtlari haqidagi kitobini aytib turib yozdiradi.

*Ibn Battutaning sayohatlari
O'rta asr miniaturasi*

Brazil sirli oroli

Brazil afsonaviy oroli taxminan **Irlandiyaga** yaqin joyda joylashgan. Uning nomi Janubiy Amerikadagi yirik mamlakat bilan bog'liq emas. Ehtimol, u keltlarning «ajoyib», «eng buyuk» so'zlaridan kelib chiqqan degan taxminlar bor. Kelt afsonalarida har yetti yilda dengizda paydo bo'ladigan, biroq biror kishi yaqinlashsa yo'qolib qoladigan to'qqiz orol haqida tez-tez hikoya qilinadi.

Atlantikada janubiy Irlandiya kengligida joylashgan bu orol ilk marotaba 1325-yilda xaritada paydo bo'ldi. 1452-yilda portugaliyalik **Diyego de Teyvi** uni izlashga urinadi, uni shahzoda **Genrix dengiz sayyohi** Shimoliy Atlantikani tadqiq etish uchun yuborgan edi. U Sargass dengiziga yetib borgach, shimolga qayrildi va eng g'arbiy Azor orollarini ochdi. Ekspeditsiyada ispan **Xristofor Kolumb** bilan yaxshi tanish bo'lgan **Pedro de Velasko** ham qatnashdi.

1498-yilda Ispaniyaning Angliyadagi elchisi yozishicha, «oxirgi yetti yil ichida Bristol aholisi Brazil orollari va Yetti shahar orolini izlash uchun ikki, uch va to'rt karavellalarni (o'rta asrlarda ispan va portugallarda

*Brazil orollarini
Atlantika
okeanidan
izlashgan*

uch yoki to'rt mactali yelkanli kema) shayladilar». 1680-yilda Golueyalik Morrou O'Ley degan kishi olti yoki sakkiz yil Brazil orollarida bo'lganligini, so'ngra shifokorga aylanganligini tasdiqlaydi. Bu Britaniya afsonalarining klassik mazmuniga mos keladi: afsonaviy mamlakatda birmuncha vaqtini o'tkazgan odam bemorlarni sog'ayirib yuborish qobiliyatiga ega bo'lib qaytadi.

Taxminan 1625-yilda qirol tomonidan Lesli avlodi vakillaridan biriga Brazil oroli hadya ham qilinadi, bu hadya orol topilishi bilan kuchga kirishi kerak edi. XVI asrdan boshlab xaritalarda Braziliya-

ni Amerika tomonga joylashtira boshlashdi. XVIII-asrda kartograflar uni Atlantika markaziga ko'chirishdi. U hattoki XIX asrdagi kartalarda ham bor edi, faqat bu paytga kelib uni yiri orol deb emas balki uncha katta bo'lmagan qoya deb hisoblashardi. 1873-yilda okeanning serqatnov bu hududiga borib, nazarda tutilgan qoya topilmagandan keyin, Britaniya admiralligi uni o'z xaritalaridan o'chirib tashladi.

*Portugaliya shahzodasi
Genrix dengiz sayyohi*

Irlandiyalik kapitan Jon Nisbet 1674-yilda Brazilga yetib borganligini tasdiqlaydi. U orolni ulkan qora qoya sifatida ta'riflaydi. Jon Nisbetning aytishicha unda yoniga yo'lab bo'lmaydigan katta qasr bo'lib, u yerda yovuz afsungar yashaydi.

Afsonaviy orolni izlash

VIII asrda **mavrlar**, ya'ni shimoliy afrikalik musulmonlar **vestgotlar** davlatini bosib olishgan. Ularning qo'shinlari shafqatsizlik bilan Pireney yarim oroliga kirib borganlar. Xristianlar qochib ketib jon saqlashga majbur bo'ldilar. Ularning ba'zilari esa hattoki boshqa mamlakatlardan panoz izlashga qaror qilganlar.

Yetti shahar oroli haqidagi afsona ham ma'lum, unga ko'ra bu yerda g'ayridinlar tomonidan qilingan tazyiqdan chekinib borib qolgan xristianlar yashashadi. Bu afsona nafaqat Ispaniyada saqlanib qoldi, balki XII asrda arab geografi **Abu-Abdulla-Muhammad Idrisi** ham Atlantika okeanidagi qachonlardir aynan yetti shahari bo'lgan Saxeliya oroli haqida eslatib o'tgan. Shuningdek bu yetti shahar Brazil orollarida joylashgan deb ham taxmin qilingan. Biroq tadqiqotchilarning e'tibori ko'proq yana bir afsonaviy orol – Antiliyaga ham qaratilgan. Buning ustiga 1546-yilda fransuzlarning haritasidagi orollardan biri Yetti shahar oroli deb nomlangan. XV asr boshlarida ikkita ekspeditsiya haqida

Madeyra orollari

gap-so'zlar yurgan: ularning kemalari dovulga uchrab yo'ldan chiqib ketgan va Yetti shahar oroliga borib qolgan; bu orolda odamlar haligacha Portugal tilida so'zlashar emish va ular kelganlardan ularning ajdodlari yasagan yerlarda hali ham mavrlar hukmronlik qilayaptimi deb so'rashgan emish.

Oxirgi marta Yetti shahar orolini 1639-yilda, Lissabonda monax-fransiskanelslar guruhi paydo bo'lganda esga olishdi. Ularning ont ichib aytishlariga qaraganda, shamol ularning kemasini notanish orolga olib ketgan, bu yerda ular aholisi kam sonli katta shaharni ko'rishgan. Shahar markazida saroy tepasida mayoq yuksalib turardi. Ularning yoniga Portugal tilida so'zlashadigan odamlar kelishgan. So'ngra ularni oliy patriarx – orol qiroli oldiga olib borishgan. Saroyda rasmlar osilgan bo'lib, ularda portugallar bilan mavrlar o'rtasida bo'lib otgan janglar tasvirlangan edi. Saroy hududida ibodatxona bo'lib, uni sherlar qo'riqlab turgan. Bu ibodatxonada qo'lida qilich tutib turgan Avliyo Bokira Qizning haykali bo'lgan. Fransiskanetslarning ta'kidlashicha bu **orol Madeyra** orollaridan bir kunlik masofada joylashgan biroq ular orolning aynan qaysi tarafiga qarab yurish kerakligini aytishmagan.

G. Merkator atlasining muqovasi

Afsonaga ko'ra, Yetti shahar oroli Atlantika okeanida joylashgan. Bu orol Orteliyaning (1571) va Merkatorning (1587) dunyo haritasidan joy olgan, biroq keyinchalik harita tuzuvchilar uni o'z haritalarida ko'rsatishmagan.

Buyuk geografik kashfiyotlar davri

XV asr o'rtalaridan XVII asr o'rtalarigacha bo'lgan davr – Buyuk geografik kashfiyotlar davri deb ataladi. Bu davrda quruqlikda va dengizda ko'plab muhim kashfiyotlar qilingan. Bu davrning eng muhim kashfiyoti shubhasiz, Xristofor Kolumb tomonidan Amerikaning kashf qilinishidir.

Kolumbdan 20 yil avval Amerikaning ochilishi

XV asr o'rtalarida Portugaliya qiroluqi Alfons V norvegiyalik kapitan-qaroqchilar – Didrik Payning va Gans Poforstning afsonaviy boy mamlakat hisoblangan Hindistonga boriladigan shimoliy dengiz yo'lini izlash bo'yicha ekspeditsiyasini mablag' bilan ta'minlagan.

Bu ekspeditsiyaning maxfiy rahbari Portugaliya qirolining vakili **Juan Kortereal** edi. Korterealning Amerikaga ekspeditsiyasi tarixi haqida hech narsa aniq ma'lum emas. Kemalar Norvegiyadan yoki Daniyadan yo'lga chiqqan va avvaliga Islandiya tomonga qarab yo'l olishgan. U yerdan Grenlandiyaga, keyin esa Yangi Dunyoga o'tishgan. Korterealning 1472-yilda Amerikada bo'lganligini tasdiqlovchi bu ekspeditsiya haqida yozma ma'lumotlar ancha keyingi manbalarda saqlanib qolgan.

M. Bexaym globusi

Martin Bexaymning 1492-yildagi mashhur **globusi** Kortereal kashfiyotining asosiy isbotidir. Unda nafaqat Yevropa, balki Islandiyadan g'arbga

*Nemis kartografi
G. Martellusning dunyo
haritasi. 1498-yil.*

tomon ketgan yerlar ham ko'rsatilgan, bu yerlarni Yangi Shotlandiya, Nyufaundlen va Ilohiy Lavrentiy qo'ltig'i deb hisoblash mumkin. Bu yerlar haqidagi ma'lumotlarni u xotining yaqin qarindoshi... bu paytga kelib, Azor orollaridan birida gubernatorlik qilayotgan o'sha Korterealning o'zidan olishi mumkin edi. Bexaim bu orolda to'rt yil yashagan va shuni ishonch bilan taxmin qilish mumkinki, ular bir necha martalab uchrashishgan va kartograf qimmatli ma'lumotni bevosita sayohatchining o'zidan olgan.

Korterealning kashfiyotini yana shu narsa tasdiqlaydiki, qirol Juan II Korterealning o'g'illari Gashpar va Migelga ularning otasi tomonidan ochilgan «orol va materikka» egalik huquqini bergan.

XVI asr boshida Gashpar va Migel bu yerlarni izlab yo'lga tushishdi, biroq ular shu ketgancha domdaraksiz ketishdi.

Martin Bexaym (1459–1507) – nemis geografi va sayohatchisi uzoq vaqt Portugaliyada xizmatda bo'lgan. U bizgacha saqlanib qolgan eng qadimgi globusni yaratgan.

Xristofor Kolumbning G'arbiy Hindistoni

XV asrda Yevropada dengiz ortidan keltiriladigan mahsulotlarga, birinchi navbatda vatani Hindiston hisoblanadigan ziravorlarga bo'lgan talab juda oshib ketdi. U yerga quruqlik orqali borish yo'li turklar tomonidan egallab olingandi, shu sababli yevropaliklarga dengiz orqali borish yo'lini izlashga to'g'ri keldi. Bunda asosiy raqobatchilar Portugaliya va Ispaniya bo'ldi.

Xristofor Kolumb 1451-yilda Genuyada tug'ilgan bo'lsada, biroq u ko'p yillar Portugaliya kemalarida xizmat qildi. U o'qimishli kishi bo'lib, bir necha tillarda o'qishni bilar va haritalar tuzishga qiziqardi. Kolumb dadil fikrni – Yevropadan Hindistonga g'arbiy dengiz yo'li orqali suzib borish g'oyasini ilgari surdi. 1485-yilda Portugaliya qiroli bu g'oyani qo'llab-quvvatlashni rad etgandan so'ng u Ispaniya hukumatiga murojaat qildi va ekspeditsiya tashkil etishga muvaffaq bo'ldi.

Birinchi ekspeditsiyada (1492–1493) hammasi bo'lib 90 kishi qatnashdi, ular uchta uncha katta bo'lmagan kemalar – «**Santa-Mariya**», «**Pinta**» va «**Ninya**»da yo'lga chiqishdi. 1492-yilning 3-avgustida kemalar avval Kanar orollari tomonga jo'nashdi, so'ngra

*Kolumb o'zi
ochgan yerlarni
Ispaniya mulki
deb e'lon qildi*

ekspeditsiya g'arb tomonga qayrildi va Atlantika okeanini kesib o'tdi. Kolumb Bagam arxipelagi orollaridan biriga tushdi. Ochiq orollardan birini u San-Salvador deb nomladi. Shu kun rasman Amerika ochilgan kun deb hisoblanadi.

Keyinchalik Kolumb yana bir necha Bagam orollariga yaqinlashib bordi, **Gaiti orollarini** ochdi va ularga **Espanolo** deb nom berdi, Kubaning shimoliy-sharqiy qirg'oqlarining bir qismini ochdi, bu yerda u ekin maydonlari bilan o'ralgan qishloqlarga duch keldi. Yevropaliklar o'zlari uchun notanish bo'lgan madaniy ekinlar – makkajo'xori, kartoshka va tamakiga e'tibor qaratdilar, ular ilk marotaba aborijenlar qanday qilib tamaki chekayotganlarini ko'rdilar.

Ikkinchi ekspeditsiya (1493–1496), 1,5–2,5 ming kishidan iborat ekipajni o'z ichiga olgan 17 ta kemadan iborat bo'lib, unda Dominika, Gvadelupa orollari, Puerto-Riko oroli va yana yigirmaga yaqin Kichik Antilya orollari ochildi.

Uchinchi ekspeditsiya (1498–1500) Trinidad orolini ochdi va Orinoko daryosi deltasini topdi, bu bilan Janubiy Amerikaning ochilishiga asos solindi. **To'rtinchi ekspeditsiya (1502–1504)** Martinka orollariga va Gonduras qo'ltig'iga yetib bordi. To'rtinchi ekspeditsiyada Kolumb Markaziy Amerikaning Karib qirg'oqlarida 2 ming km masofani bosib o'tdi.

Kolumbning uchta karavellalaridan biri – «Santa-Mariya»

Xristofor Kolumb yevropaliklar uchun yangi materik ochganini bilmasdan o'tib ketdi. Geografik kashfiyotlar unga boylik keltirmadi, shon-shuhrat esa vaqtinchalik bo'lib chiqdi.

Hindistonga dengiz yo'lining ochilishi

Kolumbning ispan ekspeditsiyasi g'arbiy Hindistonni ochishdi deb hisoblandi, portugaliyaliklar esa Hindistonga ochilgan yo'lga bo'lgan huquqlarini belgilab olish uchun shoshilishlari kerak edi. Buning uchun 1497-yilda Portugaliyadan Afrika atrofidan aylanib Hindistonga dengiz orqali borish yo'lini topish uchun eskadra shaylandi.

Portugaliyalik dengizchilar Afrika janub tomondan sharqqa qarab cho'zilib ketganligini bilishardi, axir 1488-yilda **Bartolomeu Diash** Afrikaning janubiy chekkasigacha suzib borgan, hattoki uni aylanib ham o'tgan edida. Yangi ekspeditsiyaga boshliq etib asli oqsuyaklardan bo'lgan saroy amaldori **Vasko da Gama** tayinlandi, uni shaxsan qirol Manuel I ekspeditsiyaga rahbar etib tayinladi. U «San-Gabriel», «San-Rafael» va tez yurar «Berriu» karavellasini Gama ixtiyoriga berdi, Vasko

Vasko da Gama eskadrasi

«San-Gabriel» kemasida admiral bayrog'ini o'rnatdi. Bundan tashqari flotiliyani oziq-ovqat va asbob-jihozlar g'amlangan transport kemasi kuzatib bordi. Ekipaj tajribali dengizchilardan iborat edi, ular orasida arab va afrika tillarida gapira oladigan tilmochlar ham bor edi.

1497-yil 8-iyulda flotiliya Lissabondan yo'lga chiqdi va bir necha hafta suzib, Yaxshi Umid burunini aylanib o'tdi. Zambezining quyilish joyida ekipaj kemalarni ta'mirlash uchun to'xtab o'tishiga, keyin shimolga qarab suzishda arablarga tegishli yerlardan o'tishiga to'g'ri keldi. Portugaliyaliklar mahalliy shayx bilan til topishishga muvaffaq bo'ldilar, u ekipajga ishonchli lotsman topib berdi, lotsman kemalarni Hindistonning Kalikutdagi gavaniga olib borib qo'ydi.

Sayohatchilar kemalarga ziravorlar va qimmatbaho zebu-ziynatlar yuklab, ortga qaytishdi. Ortga qarab deyarli bir yil suzishdi. Portugaliyaga faqatgina ikkita kema qaytib keldi, xolos. Ekipajning yarmi arablar bilan bo'lgan to'qnashuvda, shuningdek singa kasaliga chalinib halok bo'ldi.

Shunday qilib, Vasko da Gama dengiz yo'lini ochdi, 1869-yilda Sues kanali ochilgunga qadar Yevropaning Hind okeani mamlakatlari va Xitoy bilan butun savdo aloqalari shu yo'l orqali amalga oshirildi. Bu savdolarda monopoliya Portugaliya qo'lida bo'ldi, bu unga deyarli yuz yil mobaynida eng kuchli dengiz mamlakati mavqeini saqlab turishiga imkon berdi.

Vasko da Gama

Vasko da Gama Afrika qirg'oqlarini batafsil ta'riflab berdi, batafsilligi jihatidan faqatgina XIX asrdagi Britaniya admiralligining «Afrika lotsiyasi»gina u bilan tenglasha oladi.

Britaniya imperiyasining italiyalik asoschisi

Jon Kabotning kemandagi safari Angliyani «dengiz hukmdori» ga aylantirgan va Britaniya kolonial imperiyasiga asos solish uchun zamin yaratgan buyuk sayohatlar qatoridagi birinchi safar bo'ldi. Angliyaga xos nomiga qaramasdan Jon Kaboto asli britaniyalik emasdi. U italyan bo'lib, uning haqiqiy ismi – **Jovanni Kaboto** edi.

Kaboto 1450-yilda Genuyada tug'ildi. Dengizchi va savdogar Jovanni hind mahsulotlari olib kelish uchun Yaqin Sharqqa sayohat qilib turardi. U o'sha vaqtlardagi eng qimmatbaho mahsulot bo'lgan

Nyufaundlend oroli

ziravorlar juda uzoqdan, Hindistondan shimoliy-sharqda joylashgan qanaqadir mamlakatlardan olib kelini-shini bilardi.

O'sha vaqtning o'qimishli odamlariga Yer shar shaklida ekanligi ma'lum bo'lganligi sababli, u mantiqiy xulosa chiqardi: Hindistondan uzoqda shimoliy-sharqda joylashgan «ziravorlar mamlakati» yevropaliklar uchun shimoliy g'arbda joylashadi. Biroq uning yangi yo'l bo'ylab o'ylab topgan sayohati uning vatanida hech kimni qiziqtirmadi va tadbirkor italyan

1490-yilda Angliyaga yo'l oladi. U yerda u ismini o'zgartirib, Jon Kabotga aylanadi.

1496-yilda Angliya qiroli unga «majusiylar va g'ayridinlarning barcha orollari, yerlari, davlatlari va muzofotlarini izlash, ochish va tadqiq qilish... va ularda Angliya bayrog'ini ko'tarish huquqi»ni beradigan patent berdi.

1497-yil mayda Kabot va uning 18 kishidan iborat komandasi Bristoldan uncha katta bo'lmagan kemada yo'lga chiqdi. Kema

*Jon Kabot
kemasining
aynan aniq
nusxasi*

shimoliy kenglikdan 52° shimolga qarab suzib ketdi. 24-iyun kuni ertalab gorizontdan Nyufaundlend orolining shimoliy chekkasi ko'zga tashlandi. Yaqin gavanlardan birida Kabot qirg'oqqa chiqdi va bu yerlarni ingliz qirolining yeri deb e'lon qildi.

Nyufaundlend – Atlantika okeanidagi shimoliy Amerikaning shimoliy-sharqiy qirg'oqlaridagi orol.

Ochiq dengizda Jon Kabot ekspeditsiyasini yana bir yangilik kutardi: materikdan uncha uzoq bo'lmagan joyda dengizchilar asosan seld va treskadan iborat ulkan baliqlar to'dasini uchratishdi. Shunday qilib, **Katta Nyufaundlend sayozligi** – dunyodagi eng boy baliq ovlash joylaridan biri hisoblanadigan Atlantikadagi yirik sayozlik topildi.

XVII asrda Angliyaning Labrador va Nyufaundlendga yaqin joydan baliq ovlash natijasida olgan daromadi Ispaniyaning XVI asrda hind boyliklarini olib kelishdan topgan foydasidan ancha oshib ketdi. Baliq 4 marta ko'proq foyda keltirdi.

Amerika nega bunday nomlandi?

XVI asr boshlarida **Amerigo Vespuchchining** Yangi Dunyoga uyushtirilgan ekspeditsiyalar, janubiy mamlakatlarning tabiati, hindularning hayoti va urf-odatlarini haqida hikoya qilib, do'stlariga yozgan xatlari keng tarqalib ketdi. Bu xatlar Vespuchchining roziligisiz nashr qilingan edi. O'sha paytlarda geograf **Martin Valdzemyuller** kitob nashr qildi, uning haritasidaga G'arbiy yarim sharhda bo'yin orqali bir-biri bilan bog'langan ikki qismdan – «Noma'lum Yer» va «Amerika»dan iborat Yer tasvirlangan edi. Valdzemyuller Kolumb Sharqiy Osiyoni tadqiq qilgan, Vespuchchi esa ekvatorning ikkala tomoniga ham yoyilib ketgan yangi materikni ochgan degan fikrdan kelib chiqqan holda Yangi materikka Amerigo Vespuchchining nomini berdi. Keyinchalik esa **Gerard Merkatorning** (1512–1594) haritalarida ilk marotaba «Shimoliy Amerika» va «Janubiy Amerika» degan so'zlar paydo bo'ldi. Shu tarzda Yangi Dunyoga nom berildi.

Amerigo Vespuchchi

Amerigo Vespuchchi aslida kim edi? U 1454-yilda Florensiyada tug'ilgan, xizmat taqozosi tufayli Sevilyaga ko'chib o'tgan, 1499-yilda uning hayoti birdaniga o'zgarib ketdi: u **Alonso de Oxedo** rahbarligida Kolumb tomonidan ochilgan yerlarga uyushtirilayotgan ekspeditsiya

Vespuchchini Amerikaning birinchi bo'lib ochgan odamning shon-shuhratini o'rinsiz o'zlashtirib olganlikda ayblashdi. Nohaq ayblav! Bu shon-shuhratga Amerigo Vespuchchi hech qachon da'vo ham qilmagandi, mashhurlikning o'zi uni topdi.

tarkibiga kiritildi. Vespuchchining hikoya qilishicha, ular 1497- yil mayda Kadisdan yo'lga chiqishdi va oradan bir oy o'tib, Gonduras qo'ltig'idagi Markaziy Amerika qirg'oqlariga yetib borishdi. So'ngra ular ilonizi ketgan qirg'oq chizig'i bo'ylab suzishda davom etdilar. Dengizchilar tez-tez qirg'oqqa chiqib, mayda-chuydalarini hindularning oltiniga ayir-boshlab olishardi. 1498-yilda ekspeditsiya Ispaniyaga qaytib keldi.

Keyingi yil ikkinchi ekspeditsiya kemalari Janubiy Amerika qirg'oqlari bo'ylab yo'lga chiqdi. Yo'lda ular ikkita daryo – Amazonka va Paraga duch kelishdi. Vespuchchi bir necha hamrohi bilan birgalikda qayiqlarda bu daryolarning biri bo'ylab 100 km gacha ichkariga suzib bordi. U o'z xatlarida daryo qirg'oqlari bo'ylab cho'zilib ketgan o'tib bo'lmas tropik o'rmonni, yo'lda uchragan qushlar va hayvonlarni juda chiroyli ta'riflab bergan. Shundan keyin okean qirg'oqlari va Trinidad orollari ko'zdan kechirildi. 1500-yil iyunda sayohatchilar Ispaniyaga qaytib kelishdi.

1501–1502-yillarda Vespuchchi Yangi Dunyo qirg'oqlariga qarab yo'l olgan uchta kemadan iborat Portugaliya ekspeditsiyasida qatnashdi. Bu **Gonsalu Kuelyuning** birinchi dengiz safari edi. U Vespuchchidan shturmanlik qilishni so'radi. Ular Janubiy Amerika qirg'oqlari bo'ylab 2 ming kilometrgacha suzib bordilar. Kuelyuning olti kemadan iborat ikkinchi ekspeditsiyasida (1503–1504) Vespuchchi karavellani boshqardi. Ular tomonidan ochilgan Vozneseniya orolida uchta kema dom-daraksiz yo'qoldi, bitta kema cho'kib ketdi. Vespuchchi mustaqil ravishda Toduz-us-Santus ko'rfaziga yetib keldi va tepalik tomonga otryad jo'natdi, bu otryad mamlakat ichkarisiga qarab 250 km gacha kirib bordi. Bepoyon quruqlik qirg'oqlari bo'ylab uzoqdan uzoq suzish Vespuchchiga uni yangi materik deb tan olishiga imkon berdi. Aynan Amerigo bu materikni Yangi Dunyo deb atashni taklif qildi.

Amerigo Vespuchchining bosib o'tgan yo'li

Dunyo bo‘ylab birinchi sayohat: Tinch okeaniga chiqish

Tarixda birinchi bo‘lib dunyo atrofida dunyo bo‘ylab sayohatni portugaliyalik **Fernan Magellan** rahbarligidagi ispan flotiliyasi amalga oshirdi. Uning haqiqiy ismi **Fernan di Magalyaynsh**. Bu sayohat Yerning dumaloq shar shaklida ekanligini isbotladi.

Magellan yaxshigina ma'lumot oldi, shu jumladan astronomiya va navigatsiya bo'yicha yaxshi bilimga ega bo'ldi; 20 yoshida u ilk mar-ta dengizga chiqdi. Uning hayot yo'li oddiy konkistador – bosqinchilik-

dan iborat edi, ular Sharqiy Afrika va Hindiston qirg'oqlaridagi janglarda, arablar bilan bo'l-gan dengiz janglarida ishtirok etishardi. Por-tugaliya qiroli bilan arazlashib qolgan Magellan Ispaniyaga yo'l oladi. U Ispaniya qiroli Karlos I ni **Molukka orollari** (Ziravorlar oroli) Portugaliya-ga emas, balki Ispaniyaga tegishli bo'lishi kerak-ligiga ishontiradi. Bu orolga go'yoki unga yaxshi ma'lum bo'lgan g'arbiy bo'g'oz orqali yetib bo-rishni taklif qiladi.

Fernan Magellan

1519-yil sentabrda beshta kemadan iborat flotiliya yo'lga chiqadi. Ekspeditsiya Janubiy Amerikaning qirg'oqlariga yetib boradi, biroq o'tish yo'lini behuda izlash mart oyining oxirlarigacha, kuchli sovuq va dovul boshlangunga qadar davom etadi, jasur dengizchilar Patagoniya-da qishlash uchun to'xtashga majbur bo'lishadi.

1520-yil oktabrda kemalar uzoq kutilgan bo'g'ozga kirib boradilar, ko'p sonli orollar orasida joylashgan bu yo'l egri-bugri va o'ta xavfli edi. Keyinchalik dengizchilar u yerda doimo to'rt tomondan ham shimoliy shamol esib turishini aytib berishgan edi. Yon atrofdagi orollar kimsasiz va unumsiz bo'lib chiqdi, biroq tunlari dengizchilar ularda son-sanoqsiz

«U kulishni, iltifot qilishni, bironing ko'nglini olishni bilmasdi, u o'z fikrini mohirona himoya qila olmasdi... Magellanning fe'l-atvori aks ta'sirni vujudga keltirardi», – deb yozgandi Magellan ekspeditsiyasining solnomachisi.

gulxanlarni ko'rishgan, shu sababli arxipelag **Olovli Yer** nomini olgan. Magellan ekspeditsiyasi tomonidan ochilgan bo'g'oz keyinchalik **Magellan bo'g'oz** deb ataldi.

Vaziyat murakkablashgan edi – oziq-ovqat zaxirasi deyarli tugagandi, biroq Magellanning ularni Molukka orollaridan atigi 3–4 kunlik dengiz orqali o'tish yo'li ajratib turganiga ishonchi komil edi. Kemalar yevropaliklar uchun noma'lum bo'lgan ulkan okean bo'ylab yo'lga tushdi, bu okean hayratomuz tinch tabiati uchun Magellan tomonidan Tinch okeani deb ataldi, dengizchilar u yerga shtil vaqtida ya'ni shamolsiz vaqtda tushib qolgan edilar.

Tinch okeani bo'ylab suzish deyarli to'rt oy davom etdi va dengizchilar bu vaqtda ko'p narsalardan mahrum bo'lishga majbur bo'ldilar. Nihoyat orziqib kutilgan «Yer!» degan hayqiriq yangradi. Tez orada sayohatchilar ko'z o'ngida Filippin namoyon bo'ldi.

Olovli Yer orolining haritasi

Dunyo bo'ylab birinchi sayohat: fojiali yakun

Kortes va Pizarro singari konkistadorlardan farqli o'laroq Magellan yangi yerlarni tinch yo'l bilan birlashtirib olishga harakat qilardi. Qattiqqo'l va badjahl bu odam o'z flotiliyasida qattiq intizom o'rnatgan bo'lsada, hech qachon shafqatsizlik qilmagan. U har doim, hattoki masala majusiylarga taalluqli bo'lganda ham o'z so'zining ustidan chiqqan.

Ispanlarning Filippindagi hukmronligini mustahkamlash uchun yirik Sebu orolining boshqaruvchisi, mahalliy yo'l boshchilardan birinchi bo'lib xristianlikni qabul qilgan Xumabonani boshqa barcha ustidan hukmron deb e'lon qilindi. Magellan kimdir uning hukmronligiga qarshi chiqsa, harbiy yordam ko'rsatishini va'da qilgan. Shunda qo'shni mittigina orol Maktan yo'l boshchisi Lapu-Lapu bilan bo'lgan munosabatlar chigallashdi. Magellan nafaqat hukmron deb e'lon qilingan Sebu, balki yon-atrofdagi barcha orol hukmdorlari bir narsani anglab olishlari kerak deb qaror qildi: ispanlarga so'zsiz bo'ysunish lozim, aks holda jazo shafqatsiz bo'ladi.

*«Viktoriya» kemasi.
Qadimiy gravura*

Magellan bosib o'tgan yo'l

Butun sayohat davomida birinchi marotaba Magellan o'zini tus-hunarsiz tutdi. Uning xatti-harakatlari qirolning farmoyishlariga zid edi. Magellan be'mani to'qnashuvga rahbarlik qildi va bu jangda o'zi ham halok bo'ldi.

Omon qolgan yagona kema kapitani **Sebastyan Elkano** portu-galiyaliklarga duch kelmaslik uchun Antarktida tomonga suzib ketdi. 1522-yil sentabrda u sayohat harajatlarining o'rnini qoplashga yetadigan ziravorlar yuklangan «Viktoriya»ni Ispaniyaga olib keldi. O'n sakkizta holdan toyib, tinkasi qurigan, tarixda birinchi bo'lib dunyo atrofini kezib chiqqan baxtiyor dengizchilar shamlarni yoqib, Santa-Mariya de la Viktoriya cherkoviga yo'l olishdi. Ekspeditsiya solno-machisi Pifagettning ishontirib aytishicha, Magellanning ruhi ham ular bilan birga edi.

«U navigatsiya san'atini hammadan yaxshi bilardi, kimdandir biror narsani o'rganishga ehtiyoji ham yo'q edi... Magellan o'zidan o'chmas nom qoldirdi», – deb yozgan edi Magellan haqida ekspeditsiya solnomachisi Antonio Pifagetti.

Kortes tomonidan Meksikaning zabt etilishi

Qadimgi afsonaga ko'ra, bir kuni ko'chmanchi atsteklar kaktusga qo'nib tumshug'ida zaharli ilonni tishlab turgan burgutni uch-ratishadi. Bu Olloh tomonidan berilgan belgi edi. 1325-yilda shu yerda bo'lg'usi imperiya poytaxti **Tenochtitlanga** (hozirgi Mexiko) asos solindi.

Hozirgi Meksika o'rnida qachonlardir qudratli atsteklar imperiyasi joylashgan edi. Amerika kashf etilgan vaqtda atsteklar 370 qabila joylashgan ulkan hududga egalik qilishardi. Bosib olingan xalqlar o'lpon to'lashar, ular bilan shafqatsizlarcha munosabatda bo'linardi, ko'plab asirga olinganlar qonxo'r xudolarga qurbon qilinardi. Bunday sharoitda kam sonli ispanlarning o'zlariga ko'plab ittifoqchilar topganiga ajablanmasa ham bo'ladi.

Atsteklarning eng qadrlaydigan xudolaridan biri **Ketsalkoatl** (Qanotli ilon) edi. Afsonalarga ko'ra, sharqdan dengiz ortidan suzib kel-

gan bu oq tanli soqolli (hindular soqolsiz) xudo odamlarga ilm-fan olib kelgan: kalendar, matematika, astronomiya, toshga va metallga ishlov berish san'ati. U hindularga dehqonchilik va hunarmandchilikni o'rgatdi, yeb bo'ladigan va dorivor o'simliklarni ko'rsatdi, qonunlarni berdi. Bu xudo, hindularni hayratda qoldirgan holda odamlarni qurbon qilishni talab qilmadi.

Ketsalkoatl vataniga qaytib ketdi, biroq u qaytib kelishga va'da berdi. Og'ir qurol-yarog'lar taqqan konkistadorlar paydo bo'lganda, hindular hayratdan lol qoldilar. Kelgindilarning bir qismi otlarga minib olishgandi. Atsteklar bu hayvonlarni birinchi marta ko'rib turishlari edi. Ulkan suzib yuruvchi uylarni (kemalar) boshqarib kel-

Ernan Kortes

Konkistadorlar (ispancha «zabt etuvchilar») – ispanlarning XV–XVI asrlarda Janubiy va Markaziy Amerikaga qilgan bosqinchilik yurishlari qatnashchilari.

gan jangchilarning oq tanli yo'l boshchisi **Ernan Kortes**ni mahalliy aholi xudo – Uchar ilon o'rnida qabul qildi. 1519-yilda bor-yo'g'i 550 dengizchi-konkistadordan iborat ekspeditsiyaga boshchilik qilgan Ernan Kortes xudo rolini qoyilmaqom qilib o'rnatdi.

Mutlaq hokimiyat va so'zsiz itoat etishga ko'nikkan qat'iyatsiz va bo'sh imperator Montesuma pora berib Kortesdan qutulishga harakat qilib ko'rdi, biroq ispanlar qancha ko'p oltinga ega bo'lsalar, ularning ochko'zliklari shunchalik ortdi. O'ta zolim, makkor va firibgar Kortes atigi ikki yil ichida Meksikani zabt etdi. Meksikaning general-kapitani martabasini qo'lga kiritgan Kortes yana ikkita – daryo havzasi Santa-Mariyaga (1523) va Gondurasga (1524–1525) uyush-tirilgan harbiy harakatga boshchilik qildi. U 1535-yilda Kaliforniya yarim oroli qirg'oqlarining uncha katta bo'lmagan qismini aniqladi.

Konkistadorlar atsteklar shahrida

Buyuk imperiyaning qulashi

Bundan besh yuz yil ilgari hozirgi Ekvador dan Chiliga qadar bo'lgan hududda kattaligi bo'yicha Rim imperiyasiga teng keladigan ulkan davlat joylashgan edi. Imperator Buyuk Inki hukmronligi ostida 12 mln ga yaqin hindular bor edi. Bu davlat rivojlanish darajasi yuqoriligi bilan Yangi Dunyo davlatlari orasida ajralib turardi.

Inklarning pog'ona-pog'ona bo'lib turadigan yer maydonlari, o'z davridan ancha ilgarilab ketgan irrigatsion qurilmalari hozirgacha yuqori hosil olib kelayotgan hindularga xizmat qilib kelmoqda. Inklar yaxshigina jarroh va matematik, arxitektor va astronom ham bo'lishgan.

Inklarga tegishli shaharlardan birining harobalari

XVI asrda bu yerga konkistadorlar bostirib kirdilar va ular mahalliy aholi tomonidan juda yaxshi kutib olindilar. Kolumbning 1493-yilda yozgan xatidagi mana bu jumla Yangi Dunyo aholisi, xususan inklarning qandayligini ko'rsatib beradi: «Ulardan nimani so'rama, hech qachon rad etishmaydi, aksincha hamma narsani baham ko'rishadi va barchaga hattoki jonlarini berishga ham tayyordek iltifot bilan munosabatda bo'lishadi».

Inklarning so'nggi imperatori **Atualpa** razvedkachilarining ma'lumotlaridan ispanlarning barcha harakatlari, hatto ularning rejalaridan ham xabardor edi. Biroq razvedkachilar ispanlarning otlari kechasi ko'rmaydi, odam va ot – yagona mavjudot, yiqilsa, so'ngra qayta jang qila olmaydi, ularning arkebuzlari, ya'ni piltali miltiqlari faqatgina yashin chiqaradi, u ham bo'lsa faqatgina ikki marta, ispanlarning uzunpo'lat nayzalari esa jang uchun mutlaqo yaroqsiz deb imperatorni ishontirishdi.

Pizarro Yangi Dunyo qirg'oqlariga (hozirgi Peru hududi) yetib kelganda 200 piyoda askar va 27 ta ot u bilan birga edi. Lekin yo'lda uning armiyasi inklar hukmronligidan norozi bo'lgan odamlar hi-sobiga anchagina ortdi.

Ataualpanima uchun unituzoqqa tushirishlariga yo'l qo'yib berganligi-ni tushuntirib berish qiyin. 1532-yil 16-noyabrda u ko'p sonli mulozimlari kuzatuvida, garchi ular konkistadorlarning yo'l-boshchisi **Fransisko Pizarro** talab qilganidek qu-rollanmagan holda bo'lsalarda, Kxamarka may-doniga yetib keldi.

Shafqatsiz va makkor Pizarro Atualpaning oltin taxtiravoniga yaqin kelib, imperatorning sochidan ushlab tortib tashqariga sudrab chiqdi. Ispanlar shu zahoti imperatorning mulozimlariga tashla-nishdi va yarim soat ichida ularni qirib tashlashdi. Asirga tushgan Atualpa o'zi o'tirgan xonani ikki marta kumush va bir marta oltinga to'lg'azish eva-ziga erkinlikka chiqishga rozi bo'ldi. Biroq bu impe-ratorni qutqarib qola olmadi. Ispanlar uni makkoro-na suiqasdda, ya'ni «ispan davlatiga qarshi jinoyat-larda» ayblashdi va rasmiyatchilik uchun qisqagina sud qilib 1533-yil 29-avgustda qatl qilishdi.

Pizarro tomonidan ochilgan Janubiy Amerika-ning Tinch okeanidagi Guayakil qo'ltig'idan bosh-lab 1200 kilometr ga cho'zilib ketgan qirg'oqlari geografik kashfiyotlar jumlasiga kiradi. Uning choparlari bu qirg'oqdan yana 700 km ichkari-gacha kirib borishdi. U Ispaniyaga tegishli yerlari-ni 1 mln km² kengaytirdi.

Tosh haykalda inklarning xudolaridan biri aks ettirilgan

Eldoradoni izlab

Eldorado, ispancha «oltin mamlakat», ispan bosqinchilari XVI–XVII asrlarda Janubiy Amerikadan (asosan Orinoko va Amazonka daryolari havzasida) tinmay izlagan oltin va javohirlarga boy mamlakat.

1535-yilda ispan konkistadori **Sebastyan Belalkasar** inklarining shimoliy qabilalarini (Ekvador va Kolumbiya hududi) bosib olganidan so'ng unga yangi yo'l boshchi saylash bilan bog'liq udumlar haqidagi hikoyalarni so'zlab berishgan. Bo'lajak yo'l boshchiga loy surkab, ustidan oltin qum sochishgan. «Tilla» odam oltin va zumradlar yuklangan solga qarab yurgan, unga chiqib ko'l o'rtasiga qadar suzib borgan va suvga sakragan. Javohirlar ko'l tubiga tushib ketgan va yo'l boshchi suv yuzasiga chiqqan. Agar uning ustidagi oltin qum oxirigacha yuvilib ketgan bo'lsa demak u xudolarga ma'qul kelgan.

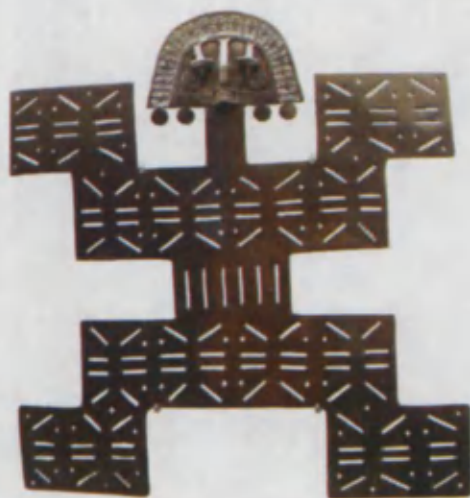
Belalkasar shu zahoti bunday marosimlardan so'ng ko'l tubiga xazina qoladigan mamlakatni izlab yo'lga tushdi. Ekspeditsiya Andni bosib o'tgandan so'ng **Fransisko de Orelyana** boshchiligidagi

*Kolumbiyadagi
afsonaviy Guatavita
oroli ilgarigidek
inklar xazinasini o'z
bag'rida saqlab
kelmoqda*

tavakkalchilar guruhi ulardan ajralib chiqib, sharqqa qarab yo'l olgan. Eldoradoni izlash yo'lida ochilgan eng buyuk kashfiyot aynan ularga nasib etdi: ular ulkan, biroq sokin daryoni topishdi va unga Amazonka deb nom berishdi. Belekasar va Orelyanadan so'ng ularning izidan boshqa konkistadorlar ham yo'lga otlanishdi. Ular orasidan eng o'jari Trinidada gubernatori **Antonio de Berrio** bo'lib chiqdi. Ingliz admirali **Uolter Reyli** Berrioni asirga olganda u barcha bilganlarini aytib berdi.

Inklarning oltin buyumi

Reyli kemalarni Angliyaga qaytarib olib ketdi, biroq uning niyati ortga qaytish va Eldoradoni zabt etish edi. 1603-yilda Reylining homiysi – ingliz qirolchasi **Yelizaveta I** vafot etdi. Reylini esa davlatga xiyonatda ayblashdi. Biroq Yakov I o'lim jazosini ijro etishga oshiqmadi.

Oradan 13 yil o'tib, pulga o'ta muhtoj bo'lib qolgan qirolning yodiga Eldorado tushadi. Admiral Reylini oltin topib kelishi uchun ekspeditsiyaga jo'natishadi, biroq u muvaffaqiyatsiz tugaydi va Uolter Reyli 1618-yil Eski Vestminster saroyida qatl etiladi. Shunday qilib afsonaviy boyliklar mamlakati topilmadi.

Orelyana mahobatli daryo qirg'oqlarida mahalliy qabilani uchratadi, bu qabila ayollari kamondan bexato o'q uzardilar. Ularni qadimiy yunon afsonalaridagi jangchi ayollarga o'xshatgan Orelyana bu daryoga Amazonka nomini berdi.

«Qirolicha qaroqchisi» Dreykning dunyo bo'ylab sayohati

Inglizlardan birinchi bo'lib dengizchi va korsar (dengiz qaroqchisi) ser **Frensis Dreyk** dunyo bo'ylab sayohat qildi (1577–1580). U Gravelin jangida (1588) Yengilmas armada – ispan flotini tor-mor qilgan ingliz flotiga qo'mondonlik qilgan.

1577-yil noyabrda ingliz qirolichasi Yeli-zaveta I Dreykni Amerikaning Tinch okeani havzasidagi qirg'oqlariga ekspeditsiyaga yubordi. Sayohatning rasmiy maqsadi yangi yerlar, xususan Avstraliyani ochish bo'lsada, aslida Dreyk Amerikaning Tinch okeani qirg'oqlaridagi Ispaniyaga tegishli qirg'oqlariga hujum qilib, iloji boricha ko'proq oltinni qo'lga kiritishi lozim edi.

Dreyk to'rtta kemada Plimutdan yo'lga chiqdi. 1578-yil aprelda u La-Plata daryosining quyilish joyiga yetib bordi, janubga qarab yurgan Dreyk Patagoniya qirg'oqlarida qulay gavanni uchratdi. Uning hamrohlaridan biri patagonliklarni shunday ta'riflagandi: «Ular juda xushmuomala va rahmdil odamlar bo'lib chiqishdiki, biz hech qachon, xristianlar orasida ham bunaqasini uchratmagan edik...»

Frensis Dreyk

12 yoshida Dreyk savdo kemasiga yunga bo'lib ishga joylashdi. Kema egasi o'z shogirdidan juda minnatdor edi, u o'limi oldidan Dreykka o'z kemasini vasiyat qilib qoldirdi. Shunday qilib 18 yoshida Dreyk to'la huquqli kapitanga aylandi.

Dreyk flotiliyasi Magellan bo'g'ozini orqali Tinch okeaniga chiqqanda dovul boshlanib qoladi. Kemalardan biri izzsiz yo'qoladi, bo'ron orqaga uloqtirib tashlagan yana bir kema amallab Atlantika okeaniga chiqib oladi va Angliyaga qaytadi, uchinchisini esa ilgariroq yoqib yuborishga to'g'ri kelgandi. Faqatgina «**Pelikan**» kemasigina Tinch okeanidan suzib o'tishga muvaffaq bo'ldi va unga «**Oltin bug'u**» deb qaytadan nom berildi. Ikki oy ichida bo'ron uni janub yo'nalishida uzoq-uzoqlarga olib ketdi. Oktabr oxirlarida dengizchilar janub tomonidagi eng chekka orolni ko'rib qoladilar. Cheklanmagan suv havzasining ochilishi Dreykka Olovli Yer sirli janubiy materikning bo'rtib chiqib turgan joyi emas, balki bir-biriga yaqin orollardan iborat arxipelag ekanligi, uning ortida chegarasi yo'q dengiz cho'zilib ketganligini isbotlashiga imkon berdi.

Antarktida ochilgandan keyin u bilan Olovli Yer o'rtasidagi keng dara **Dreyk bo'g'ozini** deb ataldi.

Dreyk ispan portlariga hujum qilishda davom etgan holda Tinch okeani qirg'oqlari bo'ylab oldinga yurdi. Shundan keyin u Tinch okeanini kesib o'tib, Molukka orollariga chiqdi va Afrikani aylanib o'tib, 1580-yil sentabrda Angliyaga qaytib keldi. U o'zi bilan Angliyaning bir yillik daromadidan ikki barobar ko'p qiymatga ega bo'lgan oltin-javohirlar olib keldi. Ushbu ekspeditsiyasi uchun Dreykka ritsarlik unvoni berildi.

Frensis Dreykning bosib o'tgan yo'li

Avstraliyaning ochilishi

Antik davr geografлари ham Yerning sharsimon ekanligini bilishardi va Janubiy yarim sharning katta qismini quruqlik egallaydi deb taxmin qilishgan. Taxmin etilgan kontinentni Notanish Janubiy yer deb atala boshlandi.

Vasko da Gama Afrikadan aylanib o'tib Hindistonga borish yo'lini ochgandan keyin portugaliyaliklar Molukka orollariga yetib bordilar. Ular ilk marotaba Avstraliyaning shimoliy-g'arbiy qirg'oqlariga tashrif buyurdilar. 1916-yilda g'arbiy Avstraliyada, Robak ko'rfazi qirg'oqlarida (180 j.k.) karonadalar – XVI asr boshlaridan oldin quyib tayyorlangan, Portugaliya davlati ramzi tushirilgan uncha katta bo'lmagan bronza zambaraklar, shuningdek materik qirg'oqlari tushirilgan maxfiy haritalar topildi. Demak 1540-yilga qadar ham Portugaliya kemalari ahyon-ahyonda Avstraliyaning shimoliy va shimoliy-sharqiy qirg'oqlariga kelib turishgan. Ehtimol ular ko'p marta bu yerlarga tashrif buyurishgan bo'lishsada, baribir bular tasodifiy tashriflar edi.

1605-yil dekabrda Janubiy Amerikaning g'arbiy qirg'oqlaridan g'arbga qarab ispan ekspeditsiyasi yo'lga chiqdi, uning maqsadi afso-

XVII asrda haritalarda katta janubiy materik tasvirlana boshlandi

Avstraliyada
joylashgan
dunyodagi eng
katta harsangtosh-
qoya – Ayers Rok

naviy janubiy materikni topish edi. **Luis Vaes Torres** Yangi Gebridlar arxipelagini ochdi, birinchi marta Marjon dengizini kesib o'tib, Yangi Gvineyaning janubiy qirg'oqlari yonidan o'tib ketdi va janub tomondan Avstraliyaning shimoliy qirg'oqlarini ko'rdi.

1642-yilda Garbiy Hindistonning (Karib va Bagam orollari) gollandiyalik general-gubernatori **Van Dimen** janubiy materikni izlash uchun **Abel Tasman** boshchiligida ikkita kemada 110 kishidan iborat ekspeditsiya jo'natdi. Tasman katta orolni kashf qilib uni ehtirom yuzasidan Van-Dimen yeri deb atadi (hozir bu Tasmaniya deb ataladi), shuningdek Yangi Zelandiya, Fidji va Tonga orollarini ochdi. 1644-yildagi ikkinchi sayohatida u Avstraliyaning 4,7 ming km ga cho'zilib ketgan shimoliy qirg'oqlarini uzluksiz rejaga olgan.

Oradan yuz yildan oshiqroq vaqt o'tib materikning janubiy-sharqiy qirg'oqlarini mashhur kapitan Kuk tadqiq qilgan va uni Britaniya yerlari deb e'lon qilib, unga Yangi Janubiy Uels deb nom bergan.

1786-yilda Angliyada kapitan Kuk tomonidan ochilgan mamlakatni mustamlakaga aylantirish va ingliz tabiatshunosi Jozef Banks taklifiga ko'ra dastlab u yerga jinoyatchilarni surgun qilishga qaror qilindi...

Shimoliy Amerikaning inglizlar va fransuzlar o'rtasida qaytadan taqsimlanishi

1533-yilda fransuz qiroli **Fransisko I** Rim papasidan 1493-yilda Portugaliya va Ispaniya o'rtasida dunyoning taqsimlab olinganligi faqatgina o'sha paytgacha ochilgan yerlarga taalluqli ekanligi haqidagi qarorni olishga muvaffaq bo'ldi. Buning natijasida erkin harakat qilish huquqini qo'lga kiritgan Fransiya mustamlakalarni bosib olishga kirishdi.

1534-yilda fransuz **Jak Kartye** Shimoliy Amerikani fransuzlar mustamlakasiga aylantirishni boshlab berdi. U Ilohiy Lavrentiy qo'ltig'ini, Shahzoda Eduard orolini ochdi va qirg'oqqa tushdi (keyinchalik Kanada-ga tegishli), so'ngra Ilohiy Lavrentiy daryosi bo'ylab yuqoriga ko'tarildi.

Kartye xushmanzaraligi bilan uni lol qoldirgan joyga Monreal (shohona tog') nomini berdi. Aynan shu yerda hindular qishlog'i o'rnida keyinchalik Monreal shahri yuzaga keldi.

Jak Kartye

Biroq tez orada tashabbusni inglizlar o'z qo'llariga olishdi va 1583-yilda Sent-Jon fortida Nyufaundlendga asos solindi. 1584-yilda inglizlar hozirgi AQSh sharqiy qirg'oqlariga joylashib olishga anchagina urinishdi, ammo hindular shuningdek ispanlar tomonidan tez-tez uyushtirib turilgan hujumlar tufayli mustamlakaga aylantirishni to'xtatishga majbur bo'ldilar.

Angliyaning janubida va shimolida joylashgan va hozirda AQSh ga tegishli bo'lgan ingliz qishloqlari XVII asr boshlarida paydo bo'lgan. Mustamlakachilar uchta kemada besh oy davom etgan va yo'lda ochlik va kasallikdan bir necha o'nlab kishi halok bo'lgan og'ir safardan so'ng **1607-yilda** Chezapik ko'rfaziga yetib keldilar. Bu yerda ular yog'och fort quris-

Mustamlakalar uchun bo'lgan jangda har ikkala tomondan ham hindularning turli qabilalari faol ishtirok etishdi. Bu yerlarda fransuzlar yoki inglizlar qolishi ko'pincha ushbu qabilalarning qarorlari va xatti-harakatlariga bog'liq bo'lardi.

hib unga qirol nomini berishdi, keyinchalik bu fort Jeymstaun deb qayta nomlandi. **Fransuzlar 1608-yilda Shimoliy Amerikada Kvebek qo'rg'onini qurib o'zlarining birinchi mustamlakalariga asos solishdi.** XVII asr oxiriga kelib Yangi Fransiya yangi Angliyaga qaraganda anchagina katta joyni egallardi, biroq fransuzlar og'ir xatoga yo'l qo'yishdi. Ular hindularning eng qudratli guruhi bo'lgan Olti xalq yoki irokezlar bilan urishib qolishdi. Bu janjaldan so'ng 1684-yilda irokezlar inglizlar bilan ittifoq tuzishdi.

Inglizlar va fransuzlar o'rtasida Shimoliy Amerikada mustamlakalarni qo'lga kiritish uchun bo'lgan jang Angliyaning g'alabasi bilan tugadi.

*Qadimiy haritada
Jak Kartye
va fransuz
mustamlakachilari
tasvirlangan*

Rossiyalik kashfiotchilar

Rossiyalik kashshoflar – yangi yerlar va yangi savdo yo‘llari ochgan jasur va dovyurak sayyohlardir. XIX asrga kelib yer yuzining yetib borish mushkul bo‘lgan joylarigina ochilmay qolgan edi. Ularning aksariyati aynan rossiyalik sayyohlar tomonidan ochildi.

Komandor Bering

Vitus Bering 1681-yilda Daniyaning Xorsens shahrida tug‘ildi, 1703-yilda rus armiyasiga xizmatga kirdi va Shimoliy urush davridan boshlab rus flotida xizmat qildi, Turkiya bilan bo‘lgan urushda ishtirok etdi.

Shoh Pyotr I buyuk ishlaridan biri Rossiya va qo‘shni davlatlar geografiyasini o‘rganish bo‘ldi. U Shimoliy Amerikaning qirg‘oqlarini izlash uchun ekspeditsiya jo‘natishga qaror qildi, ekspeditsiyaga rahbar etib u Vitus Beringni tayinladi, bu qirg‘oqlar uning taxminiga ko‘ra Kamchatkaga yaqin joyda joylashgan, yoki hattoki Osiyoga ulanib ketgan ham bo‘lishi mumkin edi.

Birinchi Kamchatka ekspeditsiyasi 1728-yilda Chukotka dengiziga (Shimoliy muz okeanining Osiyo va Shimoliy Amerika qirg‘oqlaridagi dengizi) chiqdi, shundan keyin ortga qayrildi, chunki Bering Osiyo va Shimoliy Amerikadagi qirg‘oqlar birlashib ketmaganligini isbotladi. Shundan keyin kemalar Kamchatkani janubdan aylanib o‘tib Kamchatka qo‘ltig‘ini va Avachin ko‘rfazini ochdilar.

Tadqiqotchilar Shimoliy-Sharqiy Osiyoning 2500 km qirg‘oq chizig‘ini haritalarga kiritdilar. Bu qirg‘oqlar bo‘ylab hattoki yozda ham qor bilan qoplanib turadigan baland tog‘lar cho‘zilib ketganligi

Vitus Bering

Tinch okeani shimolidagi orol, dengiz va bo'g'oz kapitan-komandor Bering nomi bilan atalgan. Sibirning shimoliy-sharqiy qismi, Chukotka va Alyaskani ba'zan umumiy nom Beringiya deb ham atashadi.

qayd etildi. Bu tog'lar ko'p joylarda dengizga juda yaqinlashib ham qolgan edi. Ekspeditsiya shuningdek chuqurliklarni o'lchadi.

1740-yildagi **Ikkinchi Kamchatka ekspeditsiyasida** Vitus Bering va Aleksey Chirikov ikkita «**Ilohiy Pyotr**» va «**Ilohiy Pavel**» paketbotlarida Oxotskdan Kamchatkaning sharqiy qirg'oqlariga chiqishdi. Bu yerda aholi yashash joyiga asos solindi, keyinchalik bu joy Kamchatkaning poytaxti – Petropavlovsk-Kamchatskiyga aylandi.

1741-yil 4-iyunda **Bering va Chirikov yevropaliklar orasida birinchi bo'lib Amerikaning shimoliy-g'arbiy qirg'oqlariga chiqdilar**. Tez orada bo'ron ularni ikki tomonga ajratib yubordi va Chirikov ortga Kamchatkaga qayrildi. Eskirgan kema va uning abzallarini kuchli shamol chirpirak qilib o'ynatdi, natijada «Ilohiy Pyotr» kemasi Avacha (hozirgi Bering) oroliga kelib urildi. Oziq-ovqatlarning yetishmasligi, kasallik va sovuq tufayli komandaning katta qismi halokatga uchradi, Beringning o'zi ham 1741-yil 8-dekabrda vafot etdi.

Bering bo'g'ozi

Kruzenshternning dunyo bo'ylab sayohati

Dunyo bo'ylab birinchi rus ekspeditsiyasi Xitoy, Yaponiya bilan savdo aloqalarini yo'lga qo'yish va Shimoliy Amerika hamda Uzoq Sharqdagi rus yerlariga yuklarni yetkazib berish yo'llarini izlash maqsadida tashkil etildi.

Ekspeditsiyani rossiyalik dengizchi **Ivan Fyodorovich Kruzenshtern** boshqardi. Ilgari u Britaniya flotida xizmat qilib, yaxshigina tajriba orttirgandi. U Xitoyda va Hindistonda bo'lib, Amerikadagi inglizlarga qaram yerlar bilan tanishgandi. Rossiyaga qaytgach u imperator Pavel I ga o'zining dunyo bo'ylab safar qilish loyihasini taqdim etdi, biroq bu loyihani faqatgina Aleksandr I taxtga o'tirgandan so'nggina amalga oshirish imkoni paydo bo'ldi.

I. F. Kruzenshtern qo'mondonligidagi «Nadejda» va Y. F. Li-syanskiy qo'mondonligidagi «Neva» kemalaridagi dengiz safari o'sha paytlardagi aksariyat dunyo bo'ylab sayohatlar singari uch yil (1803–1806) davom etdi. Yo'lning bir qismini kemalar alohida-alohida bosib o'tdilar. Ik-kala kapitan ham safarlarini batafsil yozib bordilar.

*Ivan Fyodorovich
Kruzenshtern*

«Nadejda» komandasi 58 kishidan, «Neva» esa 47 kishidan iborat edi. Ular ko'p sonli ko'ngillilar ichidan tanlab olingan edi. Ekspeditsiya o'sha vaqtning eng mukammal astronomik, fizik va navigatsion asbob-uskunalari bilan jihozlangan edi. Uning tarkibiga astronom I. Gorner, tabiatshunoslar V. Tilezius fon Tilenau va G. Landsdorf-lar kiritilgan edi. «Nadejda» kemasi bordida Rossiya-Amerika kompaniyasining direktor-ta'assischilaridan biri N. P. Rezanov

ham bor edi. Ekspeditsiyaning oldiga murakkab vazifa qo'yilgan edi: ikki okeanni kesib o'tish, o'zining dovullari bilan mashhur xavfli Gorn burunini aylanib o'tish, 600 sh.k. ga ko'tarilish, kam o'rganilgan qirg'oqlarga tashrif buyurish.

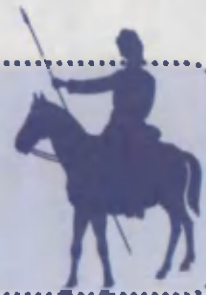
Sayohatning birinchi qismi, ya'ni Angliyaga yetib borish, so'ngra Atlantika okeani orqali Gorn burunini aylanib o'tish ikkala kema birgalikda amalga oshirgan bo'lsa, undan keyin Sandvich (Gavay) orollaridan boshlab «Nadejda» Yaponiya va Kamchatkaga, «Neva» esa Rus Amerikasiga qarab yo'l oldi. Janubiy Xitoy atrofida uchrashgan har ikkala kema Yaxshi Umid burunidan o'tib Rossiyaga jo'nadi.

Yuriy Fyodorovich
Lisianskiy

Sayohat vaqtida qimmatbaho botanik, zoologik va etnografik kolleksiyalar to'plandi, astronomik, meteorologik va okeanografik kuzatishlar olib borildi. 1809–1812-yillarda I. F. Kruzenshtern o'zining uch tomli «Dunyo bo'ylab sayohat» asarini chop ettirdi. Bir necha tillarga tarjima qilingan ushbu asar birdaniga mashhur bo'lib ketdi. 1813-yilda «Kapitan Kruzenshternning dunyo bo'ylab sayohati atlasini» chiqdi. Keyinchalik Kruzenshtern keng ko'lamli izohlari bilan «Janubiy dengiz atlasini» chop ettirdi. 1845-yilda I. F. Kruzenshtern Rus geografik jamiyatining ta'sischilaridan biriga aylandi.

«Nadejda» va «Neva» kemalarida dengiz oqimlari, suv harorati va zichligi ustida olib borilgan ko'p sonli kuzatishlar yangi fan – okeanografiya fanining rivojlanishiga turtki berdi.

Janubiy materikning kashf etilishi

1819-yilning boshlarida Janubiy materikni izlash uchun rus ekspeditsiyasi yo'lga chiqdi. Ekspeditsiyaga «Vostok» shlyupi kapitani **Faddey Faddeyevich Bellinsgauzen** qo'mondonlik qildi. «Mirniy» shlyupi kapitani esa **Mixail Petrovich Lazarev** edi.

Ekspeditsiya kemasi 1820-yil yanvarida «haddan tashqari baland katta muz»ga yetib bordi. Shunda Bellinsgauzen kemalarni sharqqa qarab olib ketdi, u iloji boricha janubga qarab harakatlanish-ga harakat qildi.

1820-yilning yanvar oyi oxirlarida ingliz kapitani Jeyms Kukdan so'ng birinchi marotaba **Janubiy qutb doirasi** yana bir marta kesib o'tildi. Tez orada kemalar Antarktida qirg'oqlaridan bor-yo'g'i 36 km masofada turardi. Havo ochiq va osmon musaffo bo'lganligi tufayli ikkala kemadagilar ham uzoqdan tor bo'yin orqali uncha baland bo'lmagan tog' tizmalari bilan birlashib ketgan juda baland burunni ko'rishdi. Bu tog'li qirg'oq janubga qarab ko'z ilg'amas uzoqlikkacha cho'zilib ketgandi. Bellinsgauzen bu yerga Aleksandr I Qirg'og'i deb nom berdi, biroq yo'l butkul muz bilan qoplanganligi sababli qirg'oqqa yetib bora olmadi. Agar u qayiq'larni tushirib, bo'yigacha yetib borganda edi, ruslar Antarktida yeriga birinchi bo'lib qadam bosgan bo'lar edilar. Biroq Bellinsgauzen kemalarni sharqqa – Dreyk bo'g'oziga qarab burdi.

Bellinsgauzen ekspeditsiyasining safari haqli ravishda eng muhim va mashaqqatli sayohatlardan biri hisoblanadi. Mashhur Kuk XVIII asrning 70-yillarida birinchi bo'lib janubiy qutb dengizlariga yetib bordi,

F. F. Bellinsgauzen «Nadejda» ekipaji tarkibida Rossiya floti tarixida birinchi marta dunyo bo'ylab sayohat qildi. Keyinchalik M. P. Lazarev ham «Suvorov» kemasi kapitani sifatida dunyo atrofidan aylanib chiqdi.

*Faddey Faddeyevich
Bellingsgauzen*

Mixail Petrovich Lazarev

u yerda bir necha joyda keti uzilmaydigan yaxlit muzliklarni uchratib, bundan uyog'iga janubga yurishning iloji yo'qligini aytdi. Unga ishonishdi va 45 yil davomida Janubiy qutbga ekspeditsiyalar uyushtirilmadi.

Bellingsgauzen bu fikrning noto'g'ri ekanligini isbotladi va muzda suzishga moslashmagan ikkita kichikroq yelkanli kemada, doimiy qiyinchiliklar va xavf-xatarga qaramasdan janubiy qutb o'lkasini tadqiq etish uchun nihoyatda ko'p ish qildi.

*«Vostok» va «Mirniy»
shlyuplari Antarktida
qirg'oqlarida*

P. P. Semyonov tomonidan Tyan-Shanning tadqiq etilishi

Tyan-Shan O'rta va Markaziy Osiyodagi tog' tizimi. Markaziy Tyan-Shanga kirib kelgan birinchi yevropalik tadqiqotchi – olim **Pyotr Petrovich Semyonov** bo'ldi. 1856-yildan boshlab u bu hududga bir qator murakkab ekspeditsiyalarni amalga oshirdi va ilm yo'lida qilgan jasoratlari uchun Tyan-Shanskiy deb atalish huquqini qo'lga kiritdi.

*Pyotr Petrovich Semyonov-
Tyan-Shanskiy*

1853-yildayoq Semyonov sirli Tyan-Shanni borib ko'rishga qaror qildi. Rossiya Tashqi ishlar vazirligi osiyo mamlakatlariga «geografik fanlar suqilib kirishidan» juda ehtiyot qilib saqlardi, lekin shunga qaramasdan olim Oltoy va Qirg'iz dashtlariga borish uchun ruxsat olishga muvaffaq bo'ldi.

1856-yilda Semyonov Semipalatinskdan o'zining «qurib qolgan uchi» – Ala Ko'l orqali Markaziy Osiyo tog' tizmasini bir zayldagi qirg'iz dashtlaridan ajratib turadigan Balxash ko'liga yetib bordi. Balxashdan janubiy-sharq tomonda u «ko'zni qamashtiradigan darajada tovlanib turgan ... doimiy qorlar» bilan qoplangan janubiy-g'arbga qarab cho'zilib ketgan baland tog' tizmalarini ko'rdi va uni Jung'ariya Olatovi deb atadi. Bu tizma ortida Ili daryosining «past

Rus olimi «Plutoniya» va «Sannikov yeri» kitoblarining muallifi V. A. Obruchev ilk marotaba Markaziy Osiyo – uzoq vaqt mobaynida yemirilgan va hech qachon dengiz bilan qoplanmagan qadimiy tog'li mintaqa ekanligini aniqladi.

va jazirama» vodiysi boshlanib ketardi. Bu vodiydan oshib o'tgan tadqiqotchi **Verniy** shahriga (hozirgi Olma-Ota shahri) yetib bordi.

Shu yilning o'zida olim Issiqko'lga chiqdi. «Issiq ko'l havzasi janub tomondan ulkan qor o'rkachlari bilan o'rab olingan» – deb ta'riflagandi Semyonov o'z taassurotlarini. Bu uning «orzusidagi Tyan-Shan» – Terskay Olatov tizmasi (G'arbiy Tyan-Shan tog' tizmalari) edi.

Terskay Olatov dovonidan turib u afsonaviy manzaradan zavq olardi. Uning ko'z o'ngida «u ko'rgan tog'lar ichida eng purviqor... tog' tizmasi yuksalib turardi. U tepadan pastga qadar ulkan qor uyumlaridan iborat edi... Uning eng o'rtasida bitta, balandligi bilan boshqalardan keskin ajralib turgan, qordek oppoq piramida» – uzoq vaqtlar Tyan-Shanning eng yuqori nuqtasi deb hisoblab kelingan (6995 m) **Xon-Tengri** yuksalib turardi. Sari-Jaz daryosi vodiysiga tushgan Semyonov daryo yoqalab borib uning yuqorisiga chiqib bordi va shu yerlarda ulkan muzliklarni ochdi, so'ngra Verniyga qaytib ketdi.

Tyan-Shan

Markaziy Osiyo tadqiqotchisi N. M. Prjevalskiy

Nikolay Mixaylovich Prjevalskiy buyuk sayohatchilardan biri sifatida tarixda nom qoldirdi. Uning Markaziy Osiyo bo'ylab bosib o'tgan yo'lining umumiy uzunligi 30 ming km.dan oshadi. Uning kashfiyot-lari tufayli olimlarning Markaziy Osiyo haqidagi tushunchalari tubdan o'zgardi.

*Nikolay Mixaylovich
Prjevalskiy*

Bo'lg'usi sayohatchi 1839-yilda Smolensk guberniyasida tug'ildi. Gimnaziyani tugatgach Prjevalskiy harbiy xizmatga kirdi. Varshava yunkerlik bilim yurtida tarix va geografiya o'qituvchisi lavozimida ishlagan vaqtida Prjevalskiy sayohatlar tarixini zo'r berib o'rgandi, zoologiya va botanika bilan tanishdi, geografiyadan darslik tuzdi. 1864-yildayoq u Rus geografik jamiyatining haqiqiy a'ziligiga saylandi.

1870-yilda Rus geografik jamiyati Markaziy Osiyoga ekspeditsiya uyushtirdi. Ekspeditsiya rahbari Prjevalskiy **Mo'g'uliston va Xitoy** cho'llari va tog'lari bo'ylab 11 800 km dan ortiq yo'l bosdi. U Gobi, Ordos va Alashan cho'llari, shimoliy Tibetning baland tog'larda joylashgan mintaqalari, Saydam havzasi haqida batafsil karakteristikalar tuzdi. Shuningdek, birinchi marta Markaziy Osiyo haritasiga yigirmadan ortiq tog' tizmasi, yettita yirik va bir qator kichik orollarni kiritdi. **U yevropaliklar orasida birinchi bo'lib shimoliy Tibetning ichkari hududlariga kirib bordi.**

Tez orada Prjevalskiy ikkinchi sayohatga otlandi. U Tyan-Shan va Tarim daryosi orqali Lobnor ko'liga o'tdi. Uchunchi safarga u 1879-yilda yo'lga chiqib, Nan-Shan tizmalari orqali Tibetga bordi va undan Moviy daryo vodiysiga chiqdi. Bu sayohat vaqtida u fanga noma'lum bo'lgan ot turini ta'riflab berdi, bu ot keyinchalik uning sharafiga Prjevalskiy oti deb ataldi.

N. M. Prjevalskiy Tibetning tarixiy poytaxti Lxasaga boradigan yo'lni topdi. Biroq uning otryadi Tibet hukmdori dalay-lamani o'g'irlash uchun yuborilgan degan mish-mishlar tarqalganligi sababli unga u yerga yaqinlashishga yo'l qo'yishmadi.

1883–1886-yillarda u to'rtinchi marta sayohat qildi: u Tibetga bordi, so'ngra Sariq daryoning boshlanish joyini o'rgandi, u yerdan Qorako'l shahriga (hozirgi Prjevalsk) yo'l oldi. 1888-yilda Samarqand orqali rus-xitoy chegarasiga chiqdi, u yerda ov vaqtida daryo suvidan ichib ichterlama kasaliga chalindi va tez orada vafot etdi. Buyuk sayohatchi **Issiqko'l** qirg'og'ida dafn etildi. Rus geografik jamiyati N. M. Prjevalskiy nomidagi oltin medalni ta'sis etdi.

Prjevalskiy oti. 1879-yilda Markaziy Osiyoda topilgan yangi ot turi

XVIII-XIX asrlardagi g'arbiy yevropalik sayohatchilar

Bu davrda yangi yerlarni o'zlashtirishda ispanlar, portugallar, italyanlar bilan bir qatorda inglizlar, fransuzlar, nemislar va gollandlar ham borgan sari faol ishtirok eta boshladilar. Ular tap tortmay okeanlarda kezib, materiklarning ichkarisiga dadil kirib bordilar...

Buyuk sayohatchi Jeyms Kuk

Shotlandiyalik **Jeyms Kuk** 1728-yilda batrak oilasida tug'ildi. U favqulodda qobiliyatli bola bo'lib, kuchli harakterga ega edi. Jeyms mustaqil ravishda matematika, navigatsiyani o'rgandi va shunday muvaffaqiyatlarga erishdiki, unga savdo kemasiga kapitanlik qilishni taklif qilishdi.

Biroq o'spirin bu taklifni rad etib qirollik flotiga oddiy matros bo'lib ishga kirdi. Oradan ikki yil o'tib Kuk kapitanga aylandi va Fransiya bilan Kanada uchun urush ketayotgan Shimoliy Amerikaga otlandi. U o'zini juda yaxshi ko'rsatganligi sababli uni «**Indevor**» kemasida Tinch

*Jeyms Kuk-
ning uchinchi
sayohati
marshruti*

Amerikaning beshta kosmik kemalaridan ikkitasiga kapitan Jeyms Kuk suzgan mashhur kemalar sharafiga «Indevor» va «Diskaveri» nomlari berildi.

okeaniga uyushtirilgan ilmiy ekspeditsiyaga rahbar etib tayinlashdi. Uning oldiga muhim vazifa qo'yildi – sirli **janubiy materikni** topish.

Jeyms Kuk o'zining birinchi dunyo bo'ylab qilgan sayohati davomida ko'p yerlarni ochgan bo'lsada, asosiy maqsadiga yeta olmadi. Ikkinchi dunyo bo'ylab sayohat tamomila janubiy materikni izlashga bag'ishlandi desa ham bo'ladi. Kuk bu safar imkoni boricha janubga yurib, dunyoni aylanib o'tishga qaror qildi. U Janubiy qutb doirasini kesib o'tishga muvaffaq bo'ldi. **U Antarktidadan 200 km uzoqlashganidan so'nggina shimolga qarab qayrildi.** 1778-yilgi uchinchi sayohati vaqtida Kuk o'zining so'nggi kashfiyoti – Gavay orollarini ochdi. Orolliklar kelgindilarning shlyupkasini o'g'irlab ketdilar, bundan g'azablangan Kuk qabila boshlig'ini hibsga olishga urindi. Shunda orolliklar inglizlarga tashlanishdi va Kuk halok bo'ldi.

Jeyms Kuk Gavay orollari aborigenlari bilan bo'lgan to'qnashuvda halok bo'ldi

Aleksandr Gumboldt – sayohatlar ishqibozi

XIX asrning yirik tabiatshunosi, ensiklopedist olim **Aleksandr fon Gumboldt** 1769-yilda Germaniyada saksoniyalik saroy kurfyursti oilasida tavallud topdi. Aleksandr yoshligida o'qishga qiziqmas, u ko'proq sarguzashtlarga boy o'qishga sayohat qilishni orzu qilardi.

Universitetga kiringach unda o'qishga ishtiyoq paydo bo'ldi, u iqtisod, meditsina, fizika, matematika, tarix, botanika, adabiyot, xorijiy tillar va ko'plab boshqa narsalarni o'rgandi. Savdo akademiyasida u kommersiya to'g'risidagi ma'ruzalarni tingladi. Xizmatga kiringach ham u ilmiy mashg'ulotlarini tashlab qo'ymadi.

Kattagina merosga ega bo'lgach u xizmatni tashladi va nihoyat sayohatchi bo'lishga, noma'lum yerlarni tadqiq qilishga qaror qildi. U Janubiy qutbga uyushtirilayotgan ekspeditsiyaga qo'shilmoqchi bo'lib turganida, eng so'nggi lahzalarda uning nomzodini rad qilishdi.

*Aleksandr
Gumboldt*

1799-yilda Gumboldt olti yillik sayohatga jo'nadi. U Kuba va Meksikani tadqiq qildi, Chimboraso vulqonini deyarli zabt etib, qariyb 6 ming m. balandlikkacha chiqib bordi (o'sha vaqtlardagi dunyo miqyosida alpinistlik rekordi). U tomonidan yig'ilgan gerbariy 6 ming o'simlikni o'z ichiga olgan bo'lib, ularning yarmi ilgari fanga noma'lum bo'lgan o'simliklardan iborat edi. Gumboldt va uning hamrohi, geograf va botanik **Eme Bonplanning** sayohat paytida boshlaridan kechirgan qiyinchilik va xavf-xatarning son-sanog'i yo'q. Ular vulqonlarning otilishi va meteorit yomg'ir-larini kuzatdilar, zilzilalarga uchradilar, ularning qayiqlari timsohlar va yirtqich baliqlar bilan to'lib toshgan da-

ryolardan suzib o'tib, necha mar-
talab ag'darilib tushmadi deysiz.

1804-yilda Janubiy Amerika-
ga uyushtirilgan ekspeditsiyadan
qaytib kelgan Gumboldt safari
haqida **o'ttiz tomli hisobot** yoz-
di, unga qariyb bir yarim mingta
rasmlar kiritilgan edi. Shundan
keyin u qolgan umrini butunlay
fanga bag'ishlab, XIX asrning har
tomonlama ijod qilgan eng mash-
hur olimlaridan biriga aylandi.
1829-yilda Gumboldt Rossiyaga
tashrif buyuradi, u Uralda, Oltoy-

da bo'ladi, Kaspiy dengizini borib ko'radi. Keyinchalik olim barcha il-
miy bilimlarini «Kosmos» deb nomlangan yirik asarida umumlashtirib
bayon etishga urindi, biroq uning beshinchi tomi tugallanmay qoldi.

Gumboldt fan tarixi, astronomiya, tabiatshunoslikning barcha
sohalari bilan shug'ullandi. U geografiya fanining iqlimshunoslik,
okeanshunoslik, kartografiya, o'simliklar geografiyasi singari so-
halariga asos soldi. Olim hayotlik paytidayoq uni **ikkinchi Kolumb
va yangi Aristotel** deb atashar va buyuk sayohatchi tabiatshunos
deb hisoblashardi.

Janubiy Amerika qirg'oqlaridagi oqim (bizning haritalarimizda
u Peruanskiy deb ataladi), daryo va tog'lar, shahar va orollar, shu-
ningdek, Oydagi kraterga uning nomi berilgan.

Orinoko daryosi havzasi

*XVIII asr oxirlarida Janubiy Amerikaga borish uchun
shaxsan Ispaniya qirolidan ruxsat olish lozim edi.
Gumboldt tasodifan qirol bilan uchrashib qoladi va
shu ondayoq qimmatli ruxsatnomani oladi!*

Jon Franklinning izziz yo'qolgan ekspeditsiyasi

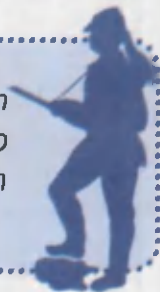
Jon Franklin – ingliz dengizchisi, Arktika tadqiqotchisi. 1801–1803 yillarda u Shimoliy Amerikaning shimoliy-g'arbiy qirg'oqlarini tadqiq qilish uchun ikkita ekspeditsiya tashkil qildi (1819–1822 va 1825–1827 yillarda). Biroq Atlantika okeanidan Tinch okeaniga Shimoliy-G'arbiy o'tish yo'lini ochish to'g'risidagi masala qo'yilganda, deyarli oltmishga kirib qolgan sayyoh ekspeditsiyaga rahbarlik qilish to'g'risidagi taklifga o'spirinlarga xos ishtiyoq bilan rozilik berdi. 1845-yil mayda ekspeditsiya yo'lga chiqdi. Oxirgi marta uning kemasini 1845-yil iyulda kit ovlovchi kema kapitani ko'rgan edi.

Jon Franklin

Franklin ekspeditsiyasi uzoq vaqt izlandi. 1848-yildan boshlab deyarli 20 yil davomida uni izlash uchun birin-ketin bir necha qutqaruvchi guruhlar jo'natildi, ular ilgari noma'lum bo'lgan hududlarga kirib borib, haritaga yangi qirg'oqlarning minglab kilometrini kiritdilar. Shimoliy-Garbiy o'tish yo'lining kamida to'rtta mumkin bo'lgan trassasi topildi. Arktika Amerikasining hozirgi vaqtdagi haritasi halok bo'lgan qutb tadqiqotchisiga qo'yilgan o'ziga xos yodgorlik bo'ldi. Ekspeditsiyaning birinchi izlari 1850-yilda Biri orolida, Franklin ekspeditsiyasi turgan joyda topildi.

Jon Franklinning «Qutb dengizi qirg'oqlariga qilingan sayohat haqida hikoyalar» kitobini butun Angliya o'qib chiqdi. Franklin qutbchi Rual Amundsen ibrat olgan sayohatchi-qahramonlardan biriga aylandi.

1859-yilda Franklinning xotini ledi Jeyn o'z hisobidan navbatdagi kemani hozirladi va yana bir marta qidiruv ekspeditsiyasini tashkil qildi. **Viktoriya yarim orolida** tosh uyumlari ostida bir necha xatlar topildi, ulardan ma'lum bo'lishicha bir yarim yil davomida muzlar orasida siqilib qolgan kemalar u yerdan chiqib ketisholmagan va muz maydonlari bilan birga kezib yurgan. Franklinning o'limidan so'ng ekspeditsiyaning tirik qolgan a'zolari kemalarni tark etishgan va qutulishga urinib ko'rishgan, ularning ko'pchiligi butun yo'l davomida ochlik va singa kasalligidan halok bo'lgan.

Jon Franklin xotirasi sharafiga qo'ltiq, bo'g'oz, tog'lar, Alyaska va Kanadadagi ko'l, Rossa dengizidagi orol uning nomi bilan atalgan.

Qanchalik ajablanarli bo'lmasin, biroq Franklinning fojiali taqdiri hech kimni qutbni tadqiq qilishdan qaytara olmadi, aksincha unga bo'lgan qiziqishni yanada oshirdi. Hattoki Franklin ekspeditsiyasi va muzdan iborat cho'llarda yo'q bo'lib ketgan admiral kemasini noumid izlash haqidagi kitoblarni o'qib chiqqanlarning ba'zilar ham undan ta'sirlanib, keyinchalik shimoliy ekspeditsiyalarga jo'nashdi.

Shimoliy Muz okeaniga xos bo'lgan manzara

Hindixitoyning unutilgan ibodatxonalari

Angkor – bu Kamboja Qirolligida Tonle-Sap ko'lidan shimolda, Siyem-Reap shahriga yaqin yerda joylashgan ibodatxonalar, saroylar, suv omborlari va tarmoqlanib ketgan kanallardan iborat ulkan majmua. Arxitektura majmuasi tarkibiga XII asrda Suryavarman II davrida qurilgan shahar-ibodatxona Angkor-Vat ham kiradi. Bu Vishnu xudosiga bag'ishlab qurilgan ulkan ibodatxona majmuasi – Yer yuzidagi eng yirik ibodat inshootlaridan biri bo'lib, **Kamboja ramzi** hisoblanadi.

Anri Muo

XIX asr o'rtalarida fransuz **Anri Muo** Janubiy-Sharqiy Osiyoga yo'l oladi. U quyuqlik orqali Mekong vodiysi bo'ylab Xitoyga borish yo'lini izladi. 1859-yilda uning ko'z o'ngida maftunkor manzara namoyon bo'ldi: Kamboja changalzorlarining qoq yuragida ulkan qurilishlar, kanallar, minoralardan iborat g'aroyib shahar yastanib yotardi. Bu Angkor, Xudolar shahri, shu yerning asosiy aholisi hisoblangan kxmerlar tomonidan qurilgan Kambojaning qadimiy poytaxti edi.

1866-yilda fransuz **Dudar Lagre** «an'anaviy to'plamlar va asosiy harobalar joylashuviga muvofiq qadimiy Kamboja chegaralarini aniqlash» uchun ekspeditsiya tashkil qiladi. Lagre ekspeditsiya tugamasdan turib 1868-yilda Yunnaneda (O'rta Xitoy) vafot etadi, ekspeditsiyani esa boshqa bir fransuz tadqiqotchisi **Fransis Garnye** muvaffaqiyatli ravishda nihoyasiga yetkazdi.

XVI–XVII asrlarda bu yerlarga kelib qolgan kamdankam sayyohlarga ular uchratgan qadimiy shaharlar va mahobatli ibodat-

Angkor-Vat ibodatxonasi

xonalar haqida so'zlab berardilar. Qadimiy g'aroyib binolardan hayratlanishga musharraf bo'lganlar orasida yevropaliklar, arablar, xitoylar va yaponlar bor edi. Anri Muo tomonidan ochilgan, undan keyin Fransis Garnye tashrif buyurgan Angkor-Vat uch pog'onali bo'lib, ko'plab pillapoyalar va yo'laklarga ega. Ibodatxona kengligi 190 metrlik handaq bilan o'ralgan bo'lib, unda qachonlardir timsohlarni boqib ko'paytirishgan. Angkor-Vat ibodatxonasi devor bilan o'rab olingan. Darvozadan ibodatxonaga olib boradigan keng yo'lak yerdan deyarli bir yarim metr baland qilib ko'tarilgan.

Kxmerlar (kambojaliklar) – eramizning boshlarida Janubiy Hundixitoy tub qabilasining qo'shni Indoneziya qabilalari bilan asta-sekin birlashib borishi jarayonida vujudga kelgan elat.

Devid Livingston – buyuk Afrika tadqiqotchisi

Shotlandiyaning kichik shaharchasidagi choy bilan savdo qiluvchi mayda do'kondorning o'g'li **Devid Livingston** yoshligidan dengiz orti mamlakatlariga qiziqardi. Puli yo'qligi sababli u sayohatga chiqishning o'sha vaqtlardagi yagona imkoniyatidan foydalandi, ya'ni u o'ziga shifokorlik va missionerlik (yerli xalqni xristian diniga o'tishga targ'ib qilish uchun o'zga yurtlarga yuboriladigan shaxs) kasbini tanladi.

1840-yilda Livingston ilk marotaba Afrika yerlariga qadam qo'ydi. Dastlab u Janubiy Afrikada ishlab, bechuanlar o'rtasida xristianlikni targ'ib qildi. Biroq sayohat qilishga bo'lgan ishtiyoq unga tinchlik bermadi va 1849-yilda Livingston uzoq sayohatga otlandi, bu sayohatning natijasi o'laroq yilning issiq vaqtida qurib qoladigan Ngami ko'li ochildi.

O'zi yurib o'tgan hududlardagi qabilalarning adovat bilan qarashlariga e'tibor bermasdan Livingston o'z tadqiqotlarini davom ettirdi va Janubiy Afrikadagi eng yirik Zambezi daryosining oqimini kuzatgan birinchi yevropalik bo'ldi.

Uning sayohati ikki yilga yaqin davom etdi, bu vaqt ichida u birinchi bo'lib Afrika qit'asining janubiy qismini janubiy-sharqdan shimoliy-g'arbgga qarab kesib chiqdi. Buning ustiga Livingston o'zining missionerlik faoliyatini ham tashlab qo'ymadi. To'g'ri, bu faoliyat boshqacha-roq tus oldi: qul savdosining mudhish oqibatlariga duch kelgan Livingston qulchilikka qarshi eng faol va nufuzli kurashchilardan biriga aylandi.

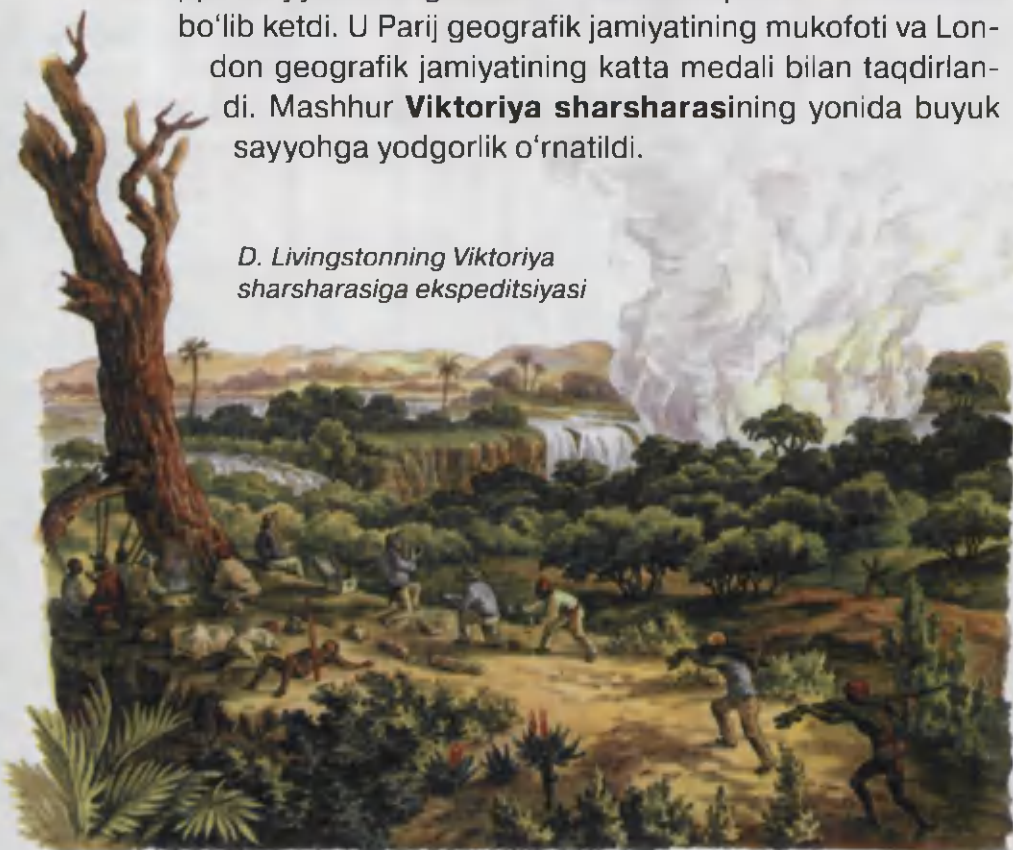
Devid Livingston

Livingston o'n yoshidan boshlab to'qimachilik fabrikasida ishlay boshlaganiga qaramasdan, juda ko'p o'qishga va kollejga qatnashga ham ulgurardi. Keyin esa, juda katta qiyinchiliklar bilan o'qish uchun pul to'pladi va universitetning meditsina fakultetiga o'qishga kirdi.

Viktoriya va Merchison sharsharalarini ochgan, Kongo va Zambezi daryolari orasidagi chegarani aniqlagan, Nyasa ko'lini ta'riflab bergan, birinchi marotaba Afrikani g'arbdan sharqqa qarab kesib chiqqan sayyoh Livingston katta shuhrat qozondi va mashhur bo'lib ketdi. U Parij geografik jamiyatining mukofoti va London geografik jamiyatining katta medali bilan taqdirlandi. Mashhur **Viktoriya sharsharasining** yonida buyuk sayyohga yodgorlik o'rnatildi.

D. Livingstonning Viktoriya sharsharasiga ekspeditsiyasi

Qutbni tadqiq qilish

Qutblar – sayyoramizning sirli, kam o'rganilgan zonalaridir. So'nggi asrlarda eng jasur tadqiqotchilar ularni o'rganishga urindilar. Arktika, Shimoliy qutbga yondosh hudud o'z ichiga Yevrosiyo va Shimoliy Amerika materiklarining yon-atrofini va Shimoliy Muz okeanining deyarli barchasini o'z ichiga oladi. Janubiy qutb sohasi Antarktikadan iborat bo'lib, uning markaziy qismida Yerning eng baland materigi – Antarktida joylashgan.

Shimoliy-G'arbiy o'tish yo'lini izlash

Atlantika okeanidan shimoliy dengiz orqali Tinch okeaniga borish yo'li mavjud, biroq juda og'ir iqlim sharoitlari tufayli undan hattoki hozirgi davrda ham foydalanish anchagina mushkul. Bu yo'l dengizlar va Kanadaning bo'g'ozlari hamda Arktika arxipelagidan o'tadi.

Angliya XVI asrda sharqqa olib boradigan janubiy dengiz yo'llaridan uzilib qoldi. Janubiy yo'nalishlarda Ispaniya va Portugaliya hukmronlik qilardi. Yirik savdogar, ingliz **Robert Torn Amerika materigini shimol tomonidan aylanib o'tib, Atlantika okeanidan Tinch okea-**

Shimoliy-G'arbiy o'tish yo'lini izlagan kapitan Tomas Jeyms kitobidagi harita

niga, boy sharq mamlakatlari qirg'oqlariga yetib borish mumkin deb hisoblardi. 1527-yilda u Genrix VIII ga xat bilan murojaat qilib, unda Shimoliy-G'arbiy o'tish yo'lini izlash fikrini bayon qildi. 1530-yilda bir necha ingliz kemalari Nyufaundlend oroli atrofidan bir necha marta qatnaganlari haqidagi ma'lumotlar saqlanib qolgan. Chamasi ular Atlantika okeanidan Tinch okeaniga o'tish yo'lini topishga urinishgan.

Undan keyin **Frobisher** 1576–1578-yillarda, **Devis** 1585–1587 yillarda, **Gudzon** 1610–1611-yillarda, **Baffin** 1615–1616-yillarda Shimoliy-G'arbiy o'tish yo'lini izlab ko'rishgan. XVII va XVIII asrlar davomida

o'tish yo'lini izlash uchun uyushtirilgan turli ingliz ekspeditsiyalari ko'p martalab Gudzon qo'ltig'i bo'ylab suzganlar. Bering ekspeditsiyasi materiklar o'rtasida bo'g'oz borligini isbotlab bergach, bu sayohatchilarda yangi umid uyg'otdi, biroq mo'rt yog'och kemalari ulkan muz qoplamlariga bas kela olmadilar.

Shimoliy-G'arbiy o'tish yo'lini birinchi bo'lib 1853-yilda **Robert Mak-Klur** ochgan deb hisoblanadi, biroq u ham muzlarning tiqilib qolishi tufayli butun yo'lni bosib o'ta olmagan. Bu yo'l birinchi marta buyuk qutb sayohatchisi **Rual Amundsen** tomonidan 1903–1906-yillarda «Yoa» kemasida muvaffaqiyatli bosib o'tildi.

Rual Amundsen

XVI asr boshlaridagi haritalardayoq Shimoliy Amerika Yevrosiyo materigidan ajratib ko'rsatilgan. Biroq bu uzoq vaqt davomida amaliy tasdig'ini topmagan. Shimoliy-G'arbiy o'tish yo'lini izlash 400 yilga yaqin vaqt davom etgan.

Shimoliy-Sharqiy o'tish yo'lini izlash

Shimoliy-Sharqiy o'tish yo'li – bu **Atlantika okeaniga Yevropa va Osiyoning shimoliy qirg'oqlari bo'ylab Tinch okeaniga** borish yo'lidir. 1548-yilda Londonda «Noma'lum, hatto hozirgacha ham dengiz orqali yetib borilmagan mamlakatlar, yerlar, orollar, davlatlar va o'lkalarni ochish uchun savdogar tadbirkorlar jamiyati» tashkil qilindi. Uning asosiy maqsadlaridan biri Yevrosiyo atrofida shimoliy-sharqiy yo'lni topishdan iborat edi.

1553-yilda ingliz **Xyu Uilloubi** shimoliy Yevropaga o'tish yo'lini izlash uchun tashkil qilingan ekspeditsiyaga rahbarlik qildi. U muvaffaqiyatsizlikka uchradi, biroq kapitan yordamchisi **Richard Chensler** bu dengiz yo'li orqali Rossiyaga yetib borishga muvaffaq bo'ldi.

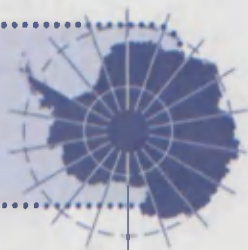
Nils Nordenschild

1556-yilda **Stiven Barrou** shimoliy yo'l orqali sharqqa yuborildi. Tajribali ingliz dengizchisi Arktika sharoitida no-shud o'quvchidek taassurot qoldirardi. Qirg'oq bo'ylab sekin-asta sharqqa qarab harakatlangan Barrou Yangi Yerning janubiy-g'arbiy qirg'oqlaridagi orolga yetib bordi, shundan keyin oldinga qarab deyarli siljimadi.

Inglizlardan so'ng Shimoliy-Sharqiy o'tish yo'lini izlashga gollandlar kirishdi. 1594-yil iyunda Gollandiyadan shimolga qarab uchta kemada ekspeditsiya yo'lga otlandi, bu kemalardan birini amsterdamlilik **Villem Barens** boshqarib bordi. Yangi Yer ortidan u muzdan soqit bo'lgan dengizni topishni mo'ljal qildi biroq u ham uzoqqa bora olmadi va qishlash vaqtida halok bo'ldi.

Uzoq o'n yillar davomida hech kim Shimoliy Muz okeani orqali o'tishga urinmay qo'ydi. Biroq XIX asr o'rtalarida mashhur shved qutbchisi **Nils Nordenschild** (1832–1901) buni o'z oldiga maqsad

Nils Nordenshild Rus geografik jamiyatining Katta oltin medali bilan mukofotlandi. Arxipelag, uchta qo'ltiq, burun va muzlik uning nomi bilan ataldi.

qilib qo'ydi. 1878–1879-yillarda «Vega» paroxodida u ilk marotaba Shimoliy-Sharqiy o'tish yo'li orqali to'g'ridan to'g'ri (yo'lda qish vaqtida to'xtab o'tgan holda) Atlantika okeanidan Tinch okeanga suzib borib, Sues kanali orqali Shvetsiyaga qaytdi (1880) va ilk marotaba shu tarzda butun Yevropani aylanib o'tdi.

Nils Nordenshild ekspeditsiyasining muvaffaqiyatga erishishiga yana bir sabab uning ekspeditsiyasini rus oltin konlari xo'jayini **Aleksandr Sibiryakov**, Shvetsiya **qiroli Oskar** va Shvetsiyalik kapitalist **Oskar Dikson**lar mablag' bilan ta'minlab turishdi, keyinchalik Kara dengizidagi Yenisey qo'ltig'ida joylashgan orolga Oskar Dikson nomi berildi.

Yangi Yer – Shimoliy Muz okeanidagi orollar guruhi

Olim va sayyoh Frityof Nansen

Mashhur Arktika tadqiqotchisi **Frityof Nansen** (1861–1930) o'z ekspeditsiyasiga juda puxta tayyorgarlik ko'rib, uning mayda-chuyda detallarigacha e'tibor qaratdi. Tarixda birinchi marta Grenlandiyani kesib o'tishga tayyorgarlik ko'raturib u yengil chang'i, qayishqoq chana, qulay kiyim-bosh va hattoki qahraton sovuqda ham ovqat tayyorlash mumkin bo'lgan kastrul ixtiro qildi. Chang'ida va it qo'shilgan chanalarda Grenlandiyaning janubiy qismini bosib o'tdi.

Frityof Nansen

Nansen muzlarda ko'chib yurish orqali Shimoliy qutbga borishga qaror qildi. Buning uchun u yelkanli va bug' dvigatelli hayratomuz «**Fram**» kemasini yasadi. Kema dumaloq, o'rtasidan bo'lingan tuxumga o'xshash shakli tufayli muz uni siqib boshlaganda u yuqoriga itarib chiqarib yuborilardi. Nansen shunday deb yozgandi: «Biz yer o'qining shimoliy uchini tashkil qiladigan matematik nuqtani izlash uchun ketayotganimiz yo'q; bu nuqtaga yetib borishning o'zi kamlik qiladi, biz dunyoning qutbni o'rab turgan, kam o'rganilgan qismida kuzatuvlar o'tkazishimiz kerak».

Frityof Nansen nafaqat sayohatchi va olim – geograf, okeanograf, zoolog bo'lgan. U jamoat arbobi sifatida ham juda mashhur bo'lgan. 1922-yilda unga Nobel mukofoti topshirilgan.

Kichik yelkanli kema Chelyuskin burnini aylanib o'tdi va 1893-yil 25-sentabrda suzib yurgan ulkan muz bo'lagiga muzlab yopishib qoldi. Nansen ekspeditsiyasining muz bilan birga ko'chib yurishi $78^{\circ}50'$ sh.k. da boshlandi.

Biroq muz olim mo'ljallaganidan ko'ra janubroqqa qarab harakat qildi. Nansen uning qayig'i qutbdan uzoqlashib ketayotganligini to'xtatib bo'lmasligini tushunib yetgach, mo'ljallagan joyiga itlar qo'shilgan chanada yetib olishga qaror qildi. U $86^{\circ}14'$ sh.k. gacha (o'sha vaqt uchun rekord ko'rsatkich) yurib borishga muvaffaq bo'ldi, so'ngra Frans-losif yerida qishni o'tkazdi. Nansen uch yil Arktikada bo'lib, yurtiga ingliz qutb ekspeditsiyasi bilan birga qaytib keldi.

Nansen ekspeditsiyasi Shimoliy Muz okeani markaziy qismi jumbog'iga javob topdi. U yerdan nimalar topiladi deb kutishmagan-di deysiz – ulkan vulqondan tortib muzliklar orasida yo'qolgan sirli Giperboreya mamlakatiga qadar! Nihoyat bu yerda chuqurligi 3000–3840 m bo'lgan dengiz havzasi joylashganligi aniqlandi.

Ko'chib yuruvchi muzlarda joylashtiriladigan ilmiy stansiyalardan foydalangan holda Shimoliy qutb zonalarini o'rganish g'oyasi Nansenga taalluqli. 25 ta geografik obyekt uning nomi bilan atalgan.

*F. Nansen evenklarni
Sibir hindulari deb atadi*

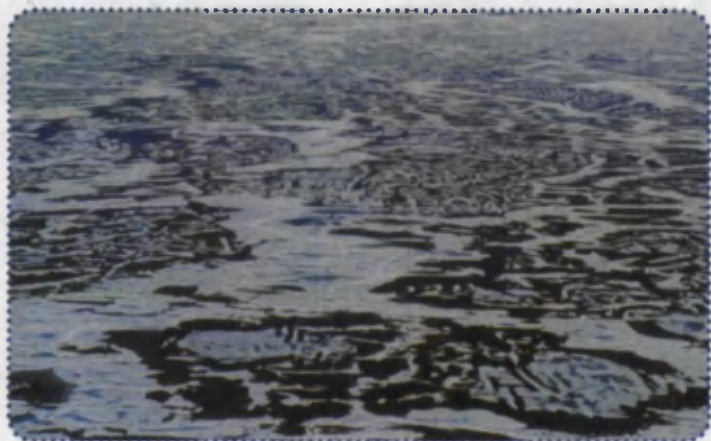
«Ulkan mix» sari kimo'zar poygasi

Eskimoslarning so'zi bilan «katta mix» deb ataladigan Yerning cho'qqisiga birinchi bo'lib yetib borishni ko'plab qutbchilar orzu qilishgan. Biroq **Jorj Nersning** Britaniya ekspeditsiyasini muzliklar to'xtatib qo'ygan bo'lsa, norvegiyalik Nansenning muzliklar bilan birga suzishi ham uning «Fram» kemasining muzlab qolishi bilan nihoyasiga yetgan. Qutbga faqatgina muz ustidan yurib borib yoki havo orqali yetib borish mumkinligi ayon bo'ldi.

1897-yilda ishtiyoq bilan to'lib toshgan, go'yoki Jyul Vern romanlaridan chiqib kelgan shved muhandisi **Solomon Andre** qutbga havo sharida borishga urinib ko'rdi. Uning «**Burgut**» deb atalgan **havo shari** ipak yelkanlar va kanopdan to'qilgan qayiqalar, chanalar va pochta kabutarlari solingan qafaslar va hattoki xavfsizlik nuqtayi nazaridan (shar oson alanga oladigan vodorod bilan to'ldirilgan edi) gondoladan 8 metr pastga tushirib qo'yilgan «oshxona apparati» bilan jihozlangan edi.

Biroq shar yerdan ko'tarilishga ulgurmasdan turib shiddatli shamol rul arqonlarini uzib yubordi. Boshqarib bo'lmaydigan holga kelib qolgan shar gondolasiga dastlab suv to'lib qoldi, keyin u birdaniga

*Shimoliy
Muz okeani*

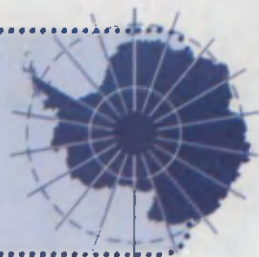
Oq ayiq –
yer yuzidagi
eng yirik
yirtqich
hayvon

ko'kka ko'tarilib bulutlar orasida g'oyib bo'ldi. Oradan ikki kun o'tib, 88° sh. k. ka borib yetgan havo shari bortidan yuborilgan pochta kabutari «Bortda hammasi joyida» degan xabar olib keldi. Arktika muzliklari uzra parvoz uch kun davom etdi. 14-iyulda odamlar ucha olish qobiliyatini yo'qotgan sharni tark etishga majbur bo'lishdi. Ular bu vaqtda Shpitsbergendan 192 mil, Frans-Iosif yeridan 210 mil uzoqlikda turar edilar. Kiyim-kechak, asbob-anjom bilan yaxshi ta'minlanmagan, oziq-ovqat zaxirasi deyarli tugagan sayohatchilar oktabrning oxirlarida orolchaga yetib borishdi, biroq bu yerda ular tez orada oq ayiqlarning go'shtida bo'ladigan parazitlar keltirib chiqaradigan kasallikdan halok bo'ldilar.

1909-yil 6-sentabrda amerikalik **Robert Piri** Labrador yarim orolidan turib 1909-yil 6-aprelda qutbga yetib borganligini xabar qildi. Biroq uning yurtdoshi **Frederik Kuk** 1909-yil 1-sentabrda qutbga 1908-yilda yetib borganligi haqida telegramma jo'natdi. Xo'sh, ularning qay biri haq? Aslida Shimoliy qutbni kim ochgan edi?

«Arktika» so'zi grekcha «ayiq» ma'nosini bildiruvchi so'zdan kelib chiqqan. Shimoliy qutb sohasi nomi ikkita shimoliy yulduzlar turkumi: Katta Ayiq va Kichik Ayiq so'zlaridan olingan.

Aslida Shimoliy qutbni kim ochgan edi?

Birmuncha vaqt Shimoliy qutbni **Robert Piri** ochgan deb hisoblab kelindi. Unga admiral unvoni berilib, medal va Faxriy legion ordeni topshirildi. Piri – qutb tadqiqotlari tarixidagi o'z ishiga astoydil berilgan va muvaffaqiyatga erishgan, va bir vaqtning o'zida eng yoqimsiz taassurot qoldirgan kishilardan biri. U haqiqatan ham layoqatli, o'z maqsadi yo'lida mardonavor harakat qiladigan, qat'iyatli, o'jar, tashkilotchi kishi bo'lgan, biroq unda shuhratparastlik, dong taratishga ishtiyoq kuchli bo'lgan.

Frederik Kuk, kambag'al nemis imigrantlarining o'g'li, o'qish uchun mustaqil pul ishlab topib shifokorlik kasbini egalladi. Arktikaning bu ikkala tadqiqotchisi tamomila ikki xil odamlar bo'lishgan. Kuk shuhrattalab emasdi: «Maqsadga erishishning o'zi emas balki unga erishish yo'lida uchraydigan to'siqlarni yengib o'tish kishiga haqiqiy lazat bag'ishlaydi, – deb yozgan edi u. – ...Men davlatdan izzat-ikrom ham, orden-medal ham, pul ham talab qilmaganman... Inson aqlining

Muzga yopishib qolgan kemada dengiz uzra ko'chib yurish

tantana qilganligi, shu paytgacha yengib bo'lmaydi deb hisoblab kelingan tabiat kuchlari ustidan inson g'alabasini his qilishgina kishiga mamnuniyat bag'ishlaydi».

Shimoliy qutbni birinchi bo'lib ochganligini da'vo qilgan Piri Kukni firibgarlikda aybladi. Barcha ustunlik – mashhurlik, hokimiyat tomonidan qo'llab-quvvatlash va ko'p sonli nufuzli homiylarning bari Piri tarafida edi. AQSh kongressi «qutbni ochilishi to'g'risidagi ish»ni ko'rib chiqib, Kukni shon-shuhratga intilgan firibgar deb e'lon qildi.

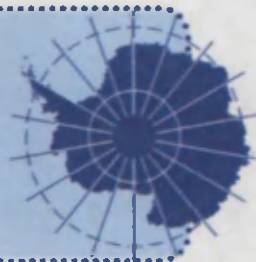
Bugungi kunda Piri bilib turib, faktlarni buzib ko'rsatganligiga shubha qolmadi. Uning shaxsiy arxividagi materiallaridan ma'lum bo'lishicha, u navigatsiya xatolari va oziq-ovqat yetishmaganligi sababli **qutbga yetib bora olmagan**.

XX asrda Shimoliy qutbni egallash uchun samolyotlar yo'lga chiqdi

Piri va Kukning Shimoliy qutbda bo'lganlarini tasdiqlovchi inkor etib bo'lmaydigan dalillar yo'q. Ularning bunga erishganlari ehtimoldan ancha uzoq. Biroq Kuk u yerda bo'ldim deb haqiqatan ham adashgan bo'lishi mumkin, Piri esa oldindan ma'lum noaniq kuzatuv usullaridan foydalangan, barcha malakali guvohlarni yo'q qilgan, shuningdek uning raqibini yolg'onchi deb topishlari uchun qo'lidan kelgan barcha chorani ko'rgan.

1926-yil 12-mayda Shimoliy qutb ustidan ilk marotaba havo kemasi uchib o'tdi. Bu bortida 16 nafar ekspeditsiya a'zolari bo'lgan «Norvegiya» dirijabli edi. Ularning orasida norvegiyalik Rual Amundsen ham bor edi.

Shimoliy qutbga Sedovning ekspeditsiya

Georgiy Yakovlevich Sedov 1877-yilda tug'ildi. U bolaligidanoq qat'iyatligi va jasurligi bilan ajralib turardi, maktabda esa o'quvchilarning oldi edi. Shturmanlik attestatini olgach u Peterburgda dengiz korpusining to'liq kursini o'tash uchun imtihon topshirib, poruchik darajasini oldi va Bosh gidrografik boshqarmaga xizmatga kirdi. Bu vaqt Shimoliy qutbga ekspeditsiya orqasidan ekspeditsiya jo'nagan paytlar edi. Qutbga sayohat qilishni Sedov ham orzu qilar edi.

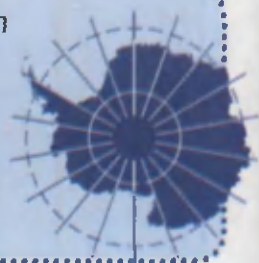

Georgiy Yakovlevich
Sedov

1912-yil 27-avgustda «**Ilohiy Foka**» kemasida Arxangelskdan Shimoliy qutbga Sedov rahbarligidagi birinchi rus ekspeditsiyasi jo'nab ketdi. Birinchi kunlardananoq kema shiddatli po'rtanaga tushib qoldi. Sedov o'zini qahramonlarcha tutdi: u muzlab qolgan kiyimda kapitanlik supachasida soatlab turardi. Matroslar charchoqdan oyoqlarida tura olmay qolganlarida Sedov ofitserlarga ularni almashtirishga buyruq berardi.

«Ilohiy Foka» Yangi Yerning g'arbiy qirg'oqlarida muzlar orasiga qisilib qolib, shu yerda bir yilga yaqin qolib ketdi. G'ayrati to'lib toshgan, tabiatan quvnoq, har narsalarni o'ylab topishga usta Sedov

P. P. Semyonov-Tyan-Shanskiy shunday yozgan edi: «Shimolning qutb mamlakatlarini Rossiya-dan boshqa yana kim tadqiq qilishi kerak? Haritaga razm soling... Axir, Shimoliy qutb doirasining to'rtidan uch qismi bizning mamlakatga tutashib ketgan».

tufayli ular qishdan eson-omon chiqib olishdi. Kemada kutubxona, pianino va hattoki grammofongacha bor edi. Sedov itlar qo'shilgan chanada Yangi Yerning g'arbiy qirg'oqlarini kezib chiqib, tadqiq qilar va ta'riflab berardi. Guker orollarida o'tgan ikkinchi qish juda og'ir o'tdi. Yoqilg'i va oziq-ovqat tugay deb qolgan edi. Singa barchani shu jumladan Sedovni ham jarohatladi, biroq u ruhini tushirmadi va boshqalarning ham ruhini ko'tarishga harakat qildi.

1914-yil 15-fevralda Sedov ikkita hamrohi bilan (matroslar G. V. Linnik va A. M. Pustotniy) itlar qo'shilgan uchta chanada qutbga qarab yo'l oldi. U juda og'ir kasal bo'lishiga qaramasdan, matroslar unga rahmlari kelib orqaga qaytib ketmasliklari uchun kompani qo'lidan qo'ymasdi.

1914-yil 5-martda Georgiy Yakovlevich Sedov Rudolf orolidan 3 km janubda o'z hamrohlari qo'lida jon berdi. Matroslar uni orolda dafn qildilar, uning qabri ustiga toshlardan tepalik yasadilar va uning tepasiga Shimoliy qutbga qadash uchun o'zi bilan olgan bayroqni o'rnatib qo'ydilar.

Yangi yerdagi cho'qqi va ikkita qo'ltiq, muzlik va Frans-losif yeridagi burun, Barens dengizidagi orol, Antarktidagi burun qutb tadqiqotchisi G. Y. Sedov nomi bilan atalgan, muzyorar paroxodga «Georgiy Sedov» nomi berilgan.

It qo'shilgan chana

Janubiy qutbning ochilishi

1901-yilda **Robert Skott** rahbarligidagi qutb ekspeditsiyasi Britaniyaning «Diskaveri» kemasida Antarktida qirg'oqlariga qarab yo'lga chiqdi. Mak-Merdo bazasiga borilayotgan vaqtda havo kemasi sinovdan o'tkazildi. Ma'lum bo'lishicha, u uzoq parvozlar uchun yaroqsiz ekan. Lekin shunga qaramasdan, aynan Robert Skott Antarktida osmoniga ko'tarilgan birinchi kishi bo'ldi.

1902-yil bahorda Skott ilk marotaba qutbga yo'l oldi, biroq u faqatgina $82^{\circ}17'$ kenglikkacha yetib borishga muvaffaq bo'ldi xolos.

Skottning keyingi ekspeditsiyasiga (1910–1912) yaxshi tayyorgarlik ko'rilgan bo'lsada u fojiali tugadi. Qutbgacha bo'lgan 3 ming km yo'lni va ortga qaytishni 145 sutka ichida bosib o'tish mo'ljal qilingandi. Oziq-ovqat zaxiralarini olib ketish uchun motorli va hayvonlar – chana-ga qo'shiladigan itlar va past bo'yli, lekin chidamli poni otlaridan foydalanishga qaror qilindi. Biroq eng katta chanalardan yuk tushirilayotgan paytda ular muzni yorib yubordi va chanalar cho'kib ketdi, o'n ikkita ot-dan to'qqiztasi va o'ttiz beshta itdan o'ntasi qutbga yurish boshlanmasdan turib halok bo'ldi.

Omadsizlik va ko'ngilsizliklar inglizlarni tark etmadi. Ular nihoyat 1912-yil 18-yanvarda ming mashaqqatlar bilan qutbga yetib borganlarida u

*Antarktida
manzarasi
go'zalligi va
ulug'vorligi bilan
lol qiladi*

yerda norvegiyalik **Rual Amundsenning Janubiy qutbni 1911-yil 14-dekabrda ochganligi haqidagi yozuv qoldirilgan chodirni topishdi.**

Skott qutbga ingliz bayrog'ini qadadi, so'ngra bir hafta davomida kuzatuvlar olib bordi va ilmiy namunalar yig'di. Ortga qaytishda og'ir charchoq va kislorod yetishmasligi natijasida ekspeditsiyaning barcha a'zolari halok bo'ldi. Uning uch a'zosi, shu jumladan Skott ham ombordan bor yo'g'i 11 mil masofada turganlarida va ularda ikki kunga yetgulik oziq-ovqat va bir kunlik yoqilg'i qolganda bo'ron boshlanib qoladi, va u to'qqiz kun davom

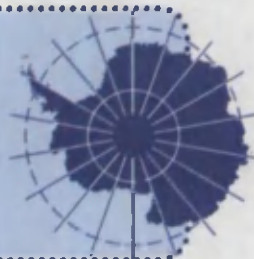
etadi. O'layotgan, muzlab qolgan Robert Skott o'zida aniq-ravshan qilib bitilgan o'n ikkita xat yozishga kuch topa oladi: bu xatlar rasmiy shaxslarga va eng yaqin odamlariga atab yozilgan edi. U shunday deb yozgan edi: **«Biz har holda Qutbda bo'ldik va munosib ravishda o'lyapmiz».**

Robert Skott

Rual Amundsen 1911-yil 20-oktabrda qutb safariga yo'l olgandi. U nafaqat o'z niyati haqida Skottga xabar bergan, balki o'z raqibiga yordam berishga tayyorligini ham bildirgandi. Amundsen unga o'zining grenlandiyalik laychalarini taklif qildi. Kim biladi deysiz, agar ingliz ekspeditsiyasi a'zolari uning bu taklifini rad etmasdan, kuchli, chidamli va yaxshi o'rgatilgan kuchuklarini qabul qilganlarida qutbga qarab poyga nima bilan tugagan bo'lardi?

Amundsenning Janubiy qutbga tanlagan marshrutini Skott tanlagan yo'ldan 100 km ga qisqaroq edi. Bu yo'l albatta o'gir bo'lib chiqdi: Ross muzligidagi ikkita yoriqdan o'tish va muzlikdan mashaqqat bilan ko'tarilishga to'g'ri keldi.

Jasur dengizchilar avlodi

Skandinaviyalik jasur dengizchilar avlodi – norveg **Rual Amundsen** 1872-yilda tug'ilgan. Uning ota-bobolari ham dengizchi bo'lishgan, u yoshligidan Arktikaga sayohat qilishni orzu qilgan va o'z orzusini ro'yobga chiqarishga muvaffaq bo'lgan.

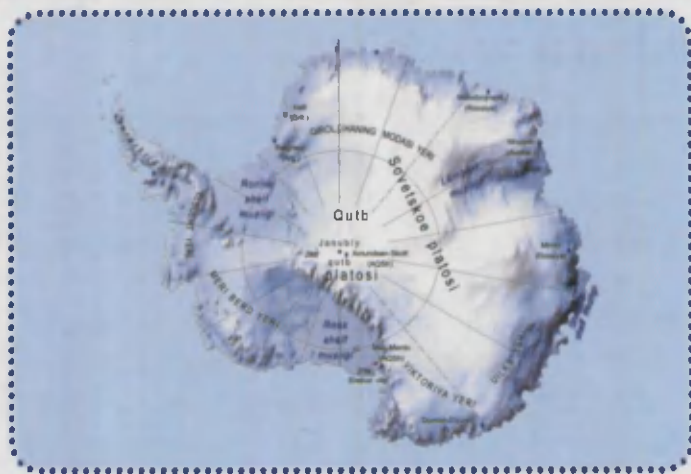
1894–1899-yillarda u turli kemalarda matros va shturman sifatida xizmat qilgan. 1903-yildan boshlab keng dovruq taratgan bir qator ekspeditsiyalarni amalga oshirgan. Amundsen qutb ekspeditsiyalarining muvaffaqiyatsizlikka uchrashining asl sabablaridan biri – qutbchilarning kemalarni boshqarishni bilishmasliklari ekanligini bilardi. U kapitanlik unvoni uchun imtihon topshiradi, so'ngra o'z oldiga qo'ygan murakkab vazifani muvaffaqiyatli hal qiladi: dengizlar va Kanadaning Arktika arxipelagidan o'tib Atlantika okeanidan Tinch okeanga borgan (1903–1906). Keyingi vazifa – Shimoliy qutb, biroq u ekspeditsiyaga tayyorgarlik ko'rayotganida amerikaliklar u yerga yetib borganligi haqidagi xabar yetib keladi. Shundan keyin u Janubiy qutbni zabt etishga kirishadi va unga ingliz Robert Skottdan bir oy oldin – 1911-yil 14-dekabrda yetib boradi.

1918-yil yozda jasur sayyoh Shimoliy dengiz yo'li orqali Sibir qirg'oqlarini bosib o'tadi va **insoniyat tarixidagi Shimoliy Atlantikadan Tinch okeanga ikkala yo'lni ham kemada bosib o'tgan birinchi kishi bo'ladi.**

1926-yilda, to'rt yillik tayyorgarlikdan so'ng u «**Norvegiya**» dirijablida **Shimoliy qutb orqali Shpitsbergdan Alyaskaga uchib o'tadi.** Bu dirijabl italiyalik konstruktor va qutb sayohatchisi Umberto Nobile tomonidan yaratilgan edi. Dirijablida hammasi bo'lib 16 kishi, shu jumladan parvoz rahbarlari Nobile va Amundsenlar bor edi.

Rual Amundsen

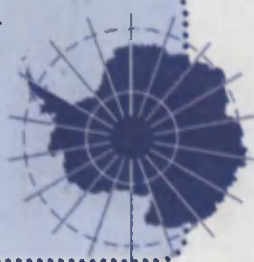

Antarktida.
Materikning
haritasi

1928-yil 18-iyunda Rual Amundsen «Latam» gidrosamolyotida Nobile ekspeditsiyasini izlash uchun yo'lga chiqdi. Gap shundaki, Nobilening «Italiya» dirijabli Shimoliy Muz okeanida halokatga uchrigan edi. Qidiruv vaqtida **Amundsen** ekipajning beshta a'zosi bilan birga **Barents dengizida halok bo'ldi**. Nobile esa shved uchuvchisi Lundborg tomonidan qutqariladi, **italiyalik konstruktorning ekspeditsiyasining tirik qolgan a'zolari sovet muzyoruvchi kemasi «Krasin» bortiga chiqarib olinadi**.

Norvegiyaning milliy qahramoni, mashhur sayyoh Rual Amundsen nomi dengiz, qo'ltiq, muzlik, Amerikaning Antarktidadagi ilmiy stansiyasi («Amundsen Skott»), Shimoliy Muz okeanidagi qo'ltiq va havzaga berilgan.

O'limidan bir necha oy oldin, jurnalistlarning Arktika va Antarktikadagi muz cho'llari haqidagi savollariga javob bera turib Amundsen shunday degan edi: «Siz u yerlar qanchalik jozibador ekanligini bilmaysiz, men o'sha yerlarda o'lishni xohlar edim».

Sayyoradagi so‘nggi oq dog‘lar

XX asrning ikkinchi yarmiga qadar Antarktida deyarli o‘rganilmadi. 1950-yillarda esa ko‘plab mamlakatlarning olimlari bu materikka diqqatlarini qaratishdi. Antarktidada ko‘plab qutb stansiyalari paydo bo‘ldi, bir necha ilmiy ekspeditsiyalar o‘tkazildi va doimiy kuzatuv tarmog‘i tashkil etildi.

Birinchi sovet antarktik posyolkasiga birinchi rus antartik ekspeditsiyasi shlyuplaridan biri **Mirniy** nomi berildi. Unga 1956-yilda asos solindi. Undan sal keyinroq Banger vohasida – Oazis stansiyasi va kontinent ichidagi Pionerskaya, Komsomolskaya, Sovetskaya, Borib bo‘lmas Qutb va Vostok stansiyalari birin- ketin ishga tushdi. O‘z ishini to‘xtatgan stansiyalar o‘rniga yangilari qurildi. Vostok stansiyasi atrofida qadimiy ko‘lning topilishi sovet olimlariga shon-shuhrat keltirdi.

Antarktida – sayyoraning eng yuqori qit‘asi (o‘rtacha balandligi 2040 m) bo‘lib, eng yirik chuchuk suv zaxiralariga ega. Materikning iqlimi ham

Antarktidadagi pingvinlar

*Antarktidadagi
ilmiy-tadqiqot
stansiyalaridan
biri*

jumboqli. Agar Antarktida yarim oroli zonasida oxirgi o'n yilliklarda harorat ancha ko'tarilib, muzliklar chekinib boshlagan bo'lsa, Antarktidaning sharqiy va markaziy rayonlarida esa buning aksi ya'nu havoning sovub ketishi kuzatilmoqda. 1985-yilda qit'a ustida «ozon tuynugi»ning ochilishi olimlar va jamoatchilikning diqqatini tabiatga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi va iqlimning xavfli o'zgarishlariga olib keluvchi faoliyatiga jalb qildi. Hozir, XXI asr boshlariga kelib «Ozon tuynugi»ning kengayishi deyarli to'xtatildi. Demak, ommalashib ketgan iqlimning isishi haqidagi nazariyani ehtimol tubdan qayta ko'rib chiqishga to'g'ri kelar?

Antarktidani o'rganish uchun xalqaro Qo'mita tashkil etildi, u Antarktidani tinchlik va do'stlik materigi deb e'lon qildi.

«Arktikaning aksi» degan ma'noni anglatuvchi Antarktida nomini britaniyalik okeanograf va tabiatshunosi Jon Myorrey taklif qilgan. 1886-yilda u birinchi bo'lib janubiy materikning konturlarini haritaga kiritdi.

Ko'rsatkich

Qadri do'stim! Quyida Siz ensiklopediyadan o'qishingiz mumkin bo'lgan barcha odamlar, hodisalar va faktlar nomi alifbo bo'yicha joylashtirilgan. Raqamlar sizni qiziqtirgan ma'lumot joylashgan sahifa raqamini bildiradi.

A

Al-Beruniy, Abu Rayhon 18
Aleksandr (Iskandar Maqduuniy) 10
Aleksandriya 11
Amundsen Rual 77, 89, 90
Andre Solomon 82
Angkor 72
Antarktida 51, 92
Aristotel 10
Ataulpa 46

B

Baffin Uilyam 77
Baqtriya 11, 22
Barens Villem 78
Barrou Stiven 78
Belalkasar Sebastyan 48
Bellinsgauzen Faddey Faddeyevich 60
Bering Vitus 56
Berrio Antonio de 49
Bobil 11
Bonplan Eme 68
Buhoro 22
Buyuk ipak yo'li 22

D

Dehli 24
Devis Jon 77
Diash Bartolomeu 34
Dikson Oskar 79
Dimen Van 53
Dreyk bo'g'ozi 51
Dreyk Frensis 50

E

Elkano Sebastyan 43
Erik Sariq 16
Espanolo 33

F

Finikiyaliklar 4
Franklin Jon 70
Frobisher Martin 77

G

Gaiti orollari 33
Gama Vasko da 34
Gardar 15
Garnye Fransis 72
Genrix dengiz sayyohi 26
Gudzon Genri 77

Gumboldt

Aleksandr 68

I

Ibn Battuta 24
Idrisi, Abu-Abdulla-Muhammad 28
Islandiya 15

J

Janubiy qutb doirasi 60

K

Kabot Jon 36
Kamboja ramzi 72
Kamchatka ekspeditsiyalar 56, 57
Kartye Jak 54
Katta Nyufaundlend sayozligi 37
Ketsalkoatl 44
Kolumb Xristofor 26, 32
Kortereal Juan 30
Kortes, Ernan 45
Kruzenshtern Ivan Fyodorovich 58
Kuelyu Gonsalu 39
Kuk Frederik 83, 84

Kuk Jeyms 60, 66

L

Lagre Dudar 72

Lazarev Mixail
Petrovich 60

Lisyanskiy Yuriy
Fyodorovich 58

Livingston Devid 74

M

Madeyra 29

Magellan bo'g'ozi 41

Magellan Fernan 40

Makka 24

Mak-Klur Robert 77

Maldiv orollari 24

«Marko Polo
kitobi» 21

Mavrlar 28

M. Bexaym
globusi 30

Merkator Gerard
29, 38

Mirniy 92

Molukka orollari 40

Muo Anri 72

N

Naddod 15

Nansen Frityof 80

Ners Jorj 82

Nordenshild Nils 78

Normannlar 14

O

Olovli Yer 41

Oltin O'rda 20, 24

Orelyana Fransisko
de 48

Oxedo Alonso de 38

Oykumena 4

P

Piri Robert 83, 84

Pisarro Fransisko 47

Polo Marko 20

Prjevalskiy Nikolay
Mixaylovich 64

Prjevalskiy oti 65

Q

Qizil dengiz 24

R

Reyli Uolter 49

Rim 12

Rixtgofen

Ferdinand 23

S

Samarqand 22

Sedov Georgiy
Yakovlevich 86

Semyonov Pyotr
Petrovich 62

Sirli Tule oroli 9

Skandinaviyaliklar
14

Skiflar 7

Skott Robert 88

Sug'diyona 11, 22

T

Tanjer 24

Tasman Abel 53

Tenochtitlan 44

Teyvi, Diyego de 26

Timbuktu 25

Torn Robert 76

Torres Luis Vaes 53

U

Uilloubi Xyu 78

V

Valdzemyuller
Martin 38

Vegener Alfred 17

Velasko Pedro de 26

Vespuchchi
Amerigo 38

Vestgotlar 28

Vikinglar 14

Viktoriya
sharsharasi 75

Viktoriya yarim
oroli 71

X

Xorazm 22

Y

Yetti shahar oroli 28

Yulduzlar jadvali 19

Yuliy Sezar 13

Z

Zanzibar 24

Ch

Chensler Richard 78

Sh

Shumerlar 5

O'RTA MAKTAB YOSHIDAGI BOLALAR UCHUN

«Bolalar uchun ensiklopediya» seriyasi

V. I. Magidovich, N. N. Malofeyeva, Ye. V. Shironina

GEOGRAFIK KASHFIYOTLAR

Tuzuvchi T. V. GRIGORYEVA

Rassomlar: A. N. BOGUSLAVSKAYA, I. A. DZIS, M. O. DMITRMEV, S. V. DURNEV,
V. A. DIGALO, O. V. JIDKOV, S. A. YERSHOV, A. V. KARASHUK, I. V. MAKSIMOVA,
O. K. PARXAYEV, V. I. PETENEV, A. N. POZINENKO, A. G. PROSKURYAKOV,
A. N. SAVELYEV, A. V. va V. N. SVERBUTA

Tarjimon O. AZIMOVA

Muharrir R. ZAPAROV

Badiiy va texnik muharrir Ye. KRASNIKOVA

Musahhih O. KANAYEV

Sahifalovchi Ye. PAVLOVA

«DAVR NASHRIYOTI» MChJ

davrbooks@gmail.com

www.davrbooks.uz

100129, Toshkent, A. Navoiy ko'chasi, 30

Litsenziya raqami № AI 227

Bosishga ruxsat etildi 25.02.13. Qog'oz bichimi 70x90/16.

PragmaticaC garniturası. Ofset bosma usuli. Shartli b. t. 7,02.

Nashr t. 7,6. 3000 nusxada chop etildi.

Bahosi shartnoma asosida. Buyurtma № 96-13.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligi

«O'qituvchi» nashriyot-matbaa ijodiy uyi bosmaxonasida chop etildi.

100206, Toshkent, Yunusobod dahasi, Yangi shahar ko'chasi, 1

V. I. Magidovich, N. N. Malofeyeva, Ye. V. Shironina

GEOGRAFIK KASHFIYOTLAR / Bolalar uchun ilmiy-ommabop nashr. — T.: MChJ
«DAVR NASHRIYOTI», 2013. — 96 b. — (Bolalar uchun ensiklopediya).

Kitobda muhim geografik kashfiyotlarning tarixi bayon qilingan. Yosh kitobxonlar oykumen nimaligini, kashfiyotlar qaysi mintaqadan boshlanganligini, Amerikaga nima uchun Amerigo Vespuchchi nomi berilganligini, sayyoramizning qutblari qanday kashf etilganligini va boshqa ko'plab qiziqarli ma'lumotlarni bilib oladilar.